

PAULUS EN OPSTANDING VAN DODEN

De bijdrage van 1 Kor. 15:12-19 aan de discussie over leven na de dood

Opgedragen aan Stephanus Wingelaar, 22 juni 1922 – 7 april 2014

En jij gelooft in God
En ik geloof ook iets
Dus we komen elkaar na de dood
Ooit weer tegen¹

¹ Vrij naar Bos, Stef, "Papa."

PAULUS EN OPSTANDING VAN DODEN

De bijdrage van 1 Kor. 15:12-19 aan de discussie over leven na de dood

Discipline: Sources

Auteur: André Wingelaar (1300822)

Protestanse Theologische Universiteit Amsterdam

Datum: 19-08-2017

Eerste begeleider: Dr. J.L.H. Krans

Tweede begeleider: Prof. Dr. K. Spronk

INHOUDSOPGAVE

WOORDEN VOORAF

1. INLEIDING.....	1
1.1 UITGANGSPUNT EN PROBLEEMBESCHRIJVING	1
1.2 METHODEBESCHRIJVING EN VERANTWOORDING	1
1.3 HOOFDVRAAG EN DEELVRAGEN	1
1.4 OPBOUW VAN DE THESIS	2
2. ACTUELE STAND VAN ZAKEN	3
2.1 STATUS QUAESTIONIS	3
2.3 HUIDIGE DISCUSSIE	4
2.2 BIJDRAGE VAN DEZE THESIS AAN DE DISCUSSIE	5
3. HISTORISCHE CONTEXT: OPSTANDING BINNEN JODENDOM EN GRIEKS-HELLENISME.....	6
3.1 JODENDOM EN OPSTANDING VAN 200 V. CHR. TOT 100 N. CHR.	6
3.2 GRIEKS-HELLENISME EN OPSTANDING VAN 200 V. CHR. TOT 100 N. CHR.	9
3.3 CONCLUSIES	13
3.4 BEANTWOORDING VAN DEELVRAAG 1.....	13
4. EXEGESE VAN DE PERIKOOP	14
4.1 INLEIDING	15
4.2 GEMEENSCHAPPELIJKE GROND: PAULUS' VOORSTELLINGEN.....	15
4.3 WERKVERTALING	17
4.4 RETORIEK IN DE PERIKOOP	20
4.5 VERS VOOR VERS COMMENTAAR.....	26
4.6 CONCLUSIES	30
4.7 BEANTWOORDING VAN DE DEELVRAGEN 2 T/M 6.	30
5. HERMENEUTISCHE UITWERKINGEN VAN DE PERIKOOP.....	31
5.1 INLEIDING	31
5.2 TOT 1975: BARTH EN BULTMANN	32
5.3 NA 1975: LÜDEMANN, CRÜSEMANN	37
5.4 MET DE VIER IN GESPREK; DE VERBINDING MET MIJN EIGEN HERMENEUTISCHE OPVATTING	41
5.5 CONCLUSIES, BEANTWOORDING VAN DEELVRAAG 7 EN POSITIEBEPALING	43
6. SAMENVATTING EN CONCLUSIES	45
6.1 SAMENVATTING	45
6.2 BEANTWOORDING VAN DE HOOFDVRAAG	46
6.3 CONCLUSIES	46
7. EVALUATIE VAN HET ONDERZOEK EN DE GEVOLGDE METHODE.....	47
NAWOORD.....	48
LITERATUUR.....	49
BIJLAGE: VIJF NEDERLANDSE VERTALINGEN	51

WOORDEN VOORAF

Het onderwerp van deze thesis is Paulus en 'opstanding van doden'. Hierbij concentreer ik me op de vraag hoe dit concept bij Paulus werkt.¹ Hij schrijft uitgebreid over ἀνάστασις νεκρῶν en de opwekking van Christus in 1 Kor. 15. Mijn focus zal liggen op wat in veel vakliteratuur als de kern van dit hoofdstuk wordt gezien, namelijk de verzen 12-19. Mijn motivatie voor deze keuze is tweeledig. De eerste reden is een vakinhoudelijke.

Als predikant in opleiding vind ik dat er bepaalde theologische thema's zijn waar je niet omheen kunt. Eén daarvan is ἀνάστασις νεκρῶν, een centraal thema binnen de christelijke theologie.

De tweede reden is een persoonlijke.

Op 7 april 2014 overleed mijn vader, ruim 91 jaar oud. Hij is, tot na zijn 65e, boer geweest in Zuid Holland, in 'Het Groene Hart'. Hij was een eenvoudige man die weinig woorden tot zijn beschikking had en ook nauwelijks sprak over zijn geloof. Wel weet ik dat hij is 'gestorven in de gemeenschap met Christus' (vers 18). Aan hem draag ik mijn masterthesis op, dat heb ik hem ook al een paar keer verteld, staande bij zijn graf.

¹ Ik gebruik vanaf nu de Griekse term ἀνάστασις νεκρῶν.

1. INLEIDING

1.1 UITGANGSPUNT EN PROBLEEMBESCHRIJVING

Ik wil het begrip ἀνάστασις νεκρῶν dat Paulus gebruikt in 1 Korintiërs 15:12-19 actualiseren naar 2017. Dit is een bijzonder lastige opgave want er zijn veel problemen die maar ten dele oplosbaar zijn. Om te beginnen is er de grote afstand in tijd en de totaal andere context waarbinnen Paulus het begrip ἀνάστασις νεκρῶν gebruikt. Paulus gaat in op een hele concrete situatie in de gemeente van Korinthe. De methodologische moeilijkheid hierbij is dat wij alleen Paulus' woorden hebben. Paulus is niet objectief maar partijdig. Hij zet zich af tegen visies die hij niet deelt. Wat die visies nu precies waren, valt alleen indirect te achterhalen. Daarom is voorzichtigheid geboden. Alle conclusies in deze thesis zijn dus voor een groot deel hypothetisch.

De hermeneutische keuze die uiteindelijk wordt gemaakt is belangrijk. Daarom is het laatste hoofdstuk gewijd aan de verschillende hermeneutische keuzes die de afgelopen honderd jaar door theologen gemaakt zijn als het gaat over de interpretatie en de actuele betekenis van ἀνάστασις νεκρῶν in 1 Korintiërs 15. Door kritisch met hen 'in gesprek' te gaan kom ik tot een verheldering van mijn eigen hermeneutische keuze. Zo wil ik een bijdrage leveren aan de actuele discussie.

1.2 METHODEBESCHRIJVING EN VERANTWOORDING

Ik vind de kwalitatieve methode voor dit onderzoek geschikt.¹ Er is immers diepgaande informatie nodig, deze is te vinden door met behulp van literatuurstudie in te gaan op achterliggende motivaties en meningen van verschillende auteurs.²

1.3 HOOFDVRAAG EN DEELVRAGEN

Hoofdvraag:

Hoe kan dat wat er in 1 Kor. 15:12-19 door Paulus gesteld wordt over ἀνάστασις νεκρῶν in de ééneentwintigste eeuw bijdragen aan een theologisch verantwoorde reflectie, als het gaat om de verschillende visies die er zijn over een mogelijk leven na de dood?

Deelvragen:

1. De Korintiërs zijn zowel door het jodendom als het Grieks-hellenistische denken beïnvloed geweest. Hoe werd er binnen deze stromingen, in de twee eeuwen voor en in de eerste eeuw na Christus, tegen ἀνάστασις νεκρῶν aangekeken? Werde deze lichamen gezien of juist niet?
2. Paulus neemt als gemeenschappelijke grond met de Korintiërs dat Jezus leeft en is verschenen (vv. 3-8). Zijn er in de tekst aanknopingspunten te vinden die helpen de voorstellingen die hij had bij 'Jezus leeft en is verschenen' preciezer in te vullen?
3. Paulus gebruikt zijn retorische vaardigheden. Welke retorische middelen zet hij in en in hoeverre zal deze retoriek effectief gewerkt hebben?
4. Paulus spreekt een bepaalde groep binnen de gemeente van Korinthe aan. In hoeverre werd er binnen deze groep wel geloofd dat Christus uit de dood is opgewekt maar niet dat er ook een algemene ἀνάστασις νεκρῶν is?

¹ Mijn onderzoek is niet kwantitatief van aard, dus noem ik het bij gebrek aan een betere term kwalitatief.

² Ik zoek naar relevante informatie die helpt om de perikoop beter te kunnen begrijpen. Het gaat dan om vragen als: waarom wordt dit zo gezegd, tegen wie wordt het gezegd en welke voorstellingen zitten achter hetgeen wordt beweerd? Om dit soort vragen te kunnen beantwoorden, is literatuuronderzoek het aangewezen middel. Mijn thesis is dus een literatuurstudie.

5. Wat stelt Paulus zich in 1 Kor.15 bij het begrip ἀνάστασις νεκρῶν voor en in hoeverre wordt dit begrip door hem ingekleurd door zijn verwachting van het spoedig einde (vv. 51, 52)?
6. “Indien Christus niet is opgewekt, is jullie geloof leeg, zijn jullie nog in jullie zonden en zijn zij die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus vergaan” (vv. 17, 18). Wat bedoelt Paulus hiermee?
7. In hoeverre kunnen de bijdragen van Barth, Bultmann, Lüdemann en Crüsemann aangaande ἀνάστασις νεκρῶν mijn eigen visie scherpen zodat ik een bijdrage kan leveren aan de actuele discussie?

Wat is nodig om deze vragen te beantwoorden?

Ik probeer achter het centrale punt van de perikoop te komen. Ik zoek naar de vraag (die door de manier waarop Paulus de situatie in Korinthe interpreteerde beïnvloed is) waarop deze perikoop een antwoord wil geven.

Paulus maakt in de perikoop telkens een verbinding met de opwekking van Jezus. Dat is zijn gemeenschappelijke grond met de Korintiërs (vv. 3b-5). Paulus heeft bepaalde voorstellingen bij de opwekking van Jezus. Ik ga zoeken naar aanknopingspunten in de tekst om deze voorstellingen preciezer in te vullen. Ook Paulus' verwachting van 'het spoedig einde' speelt een rol bij hoe hij tegen ἀνάστασις νεκρῶν aankeek; daar ga ik ook op in.

Ik wil mij bewuster worden van mijn eigen hermeneutische uitgangspunten; daarom ga ik kritisch in gesprek met vier theologen.

1.4 OPBOUW VAN DE THESIS

In hoofdstuk 2 bespreek ik de actuele stand van het onderzoek.

In hoofdstuk 3 beschrijf ik de historische context. Ik bedoel hiermee het hellenistische en joodse denken waarmee de mensen in de havenstad Korinthe in aanraking kwamen. De mensen binnen de christelijke gemeente van Korinthe zijn door beide denkstromingen beïnvloed geweest. Het is dus van belang deze denkstromingen zo goed mogelijk in beeld te krijgen. Ik beantwoord deelvraag 1.

In het exegetische hoofdstuk 4 zoek ik, in de context die aan 1 Kor. 15:12-19 vooraf gaat, naar de gemeenschappelijke grond die Paulus deelt met zijn lezers. Ook probeer ik Paulus' voorstellingen preciezer in te vullen door hiervoor aanknopingspunten in de tekst te zoeken.

Daarna ga ik naar 1 Kor. 15:12-19, maak een werkvertaling, ga in op de retoriek en bespreek in een vers voor vers commentaar de exegetische vragen. Ik beantwoord de deelvragen 2 t/m 6.

Hoofdstuk 5 is hermeneutisch van aard. Ik ga hier 'in gesprek' met Barth, Bultmann, Lüdemann en Crüsemann. Het doel is mijn eigen visie aangaande ἀνάστασις νεκρῶν en mijn visie op 1 Kor. 15:12-19, gebaseerd op de gedane exegese, aan hen te scherpen. Uiteindelijk formuleer ik mijn eigen visie en uitgangspunten. Ik beantwoord deelvraag 7.

In hoofdstuk 6 geef ik een samenvatting, beantwoord de hoofdvraag en trek conclusies.

In het zevende hoofdstuk evalueer ik de onderzoeksresultaten en de gevolgde methode.

Ik besluit de thesis met een nawoord.

2. ACTUELE STAND VAN ZAKEN

2.1 STATUS QUAESTIONIS

Wat betreft de aard van wat het probleem van ἀνάστασις νεκρῶν is en wie de ἐν ὑμῖν τινες (“sommigen onder jullie”) zijn die zeggen dat er geen ἀνάστασις νεκρῶν is volg ik de reconstructie van Thiselton.¹ Thiselton ziet vier groepen in de gemeente van Korinthe. De grenzen tussen deze groepen zijn volgens hem vloeiend, niet absoluut.

- Er bestond een groep die in geen enkel bestaan na de dood geloofde.
- Anderen beweerden dat de opstanding al had plaats gevonden.²
- Weer anderen geloofden niet in de opstanding van het lichaam.
- Τινες kan ook naar mensen uit verschillende groepen waarbinnen men verschillende problemen ervoer verwijzen.³

Over de opwekking van Christus zegt Thiselton:

Most commentators believe that few if any denied the resurrection of *Christ*; but some failed to follow through the eschatological and ethical entailments of what it meant to share in Christ's resurrection, not least corporately as his body.⁴

Consensus is er zowel over Paulus' retorische en logische argumentatie als over de eenheid van hoofdstuk 15.⁵ Voor wat betreft de eenheid van de brief geldt dit niet.⁶

Er is ook vrijwel overeenstemming over de fases in de argumentatie en de indeling van hoofdstuk 15.⁷

- “The *resurrection of Christ* (15:1-11) embodies the common pre-Pauline tradition (probably vv. 3-5) which constitutes “the first part of the *narratio* [i.e., vv. 1-11], provides the statement of the case, and is the common ground between Paul and the Corinthians.”⁸
- Daarna begint de eerste *refutatio* (vv. 12 – 19) met het beschrijven van “the dire consequences of denying the resurrection: (...)”⁹
- In de eerste *confirmatio* (vv. 20 – 34) wordt beschreven dat Christus is opgewekt als de eersteling van de opstanding van alle gelovigen.
- Ten slotte gaat het over “the *logical possibility or conceivability of the resurrection of the dead* (vv. 35 – 58).”¹⁰

Discussie is er over de vraag of Paulus bij de losse elementen over Jezus dood en opwekking die hij noemt een verhaal in gedachten had.¹¹ Men is het er wel over eens “that Paul, in contrast to the evangelists, “is simply not a storyteller.”¹²

¹ Anthony C. Thiselton, *The First Epistle to the Corinthians: A Commentary on the Greek Text* (NIGTC; Grand Rapids: Eerdmans, 2000), 1172-6.

² Binnen deze opvatting waren er ook weer variaties. Vgl. Gerhard Sellin, *Der Streit um die Auferstehung der Toten. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung von 1 Korinther 15* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), 27-8. Vgl. ook Sebastian Schneider, *Auferstehen: Eine neue Deutung von 1 Kor 15* (Würzburg: Echter Verlag, 2005), 15-7.

³ Thiselton, *Epistle*, 1176. Dit vierde punt vind ik belangrijk. Fitzmyer maakt ongeveer dezelfde indeling maar noemt dit laatste niet. Daarom kies ik voor de indeling van Thiselton. Vgl. Joseph A. Fitzmyer, *First Corinthians: A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Yale Bible 32; New Haven: Yale University Press, 2008), 559-60.

⁴ Thiselton, *Epistle*, 1176.

⁵ Thiselton, *Epistle*, 1177.

⁶ Sellin, *Streit*, 49 – 62.

⁷ Thiselton, *Epistle*, 1177-8.

⁸ Voor wat deze gemeenschappelijke grond geweest kan zijn, zie 4.2. Voor mijn vraagstelling focus ik mij voornamelijk op vv. 3b-5 en op v. 8 omdat dit over Paulus' voorstelling en ervaring gaat.

⁹ Thiselton, *Epistle*, 1177.

¹⁰ Thiselton, *Epistle*, 1178.

¹¹ Het verhalend karakter wordt door Hays verdedigd. Vgl. Richard B. Hays, “Christ died for the Ungodly: Narrative Soteriology in Paul?” *Horizons in Biblical Theology* (26, 2004) 48-68.

¹² Hays, “Narrative?”, 63.

Een meerderheid gaat ervan uit dat Paulus zelf de beide opstandingen (die van Christus en die aan het eind) lichamenlijk zag.¹

2.3 HUIDIGE DISCUSSIE

Van grote invloed op de exegese van de perikoop is de discussie over hoe de opwekking van Christus gezien moet worden. Om een beeld te geven van de actuele discussie bepreek ik hieronder twee auteurs met uiteenlopende standpunten: Gerd Lüdemann en Christopher Bryan.² Bryan verbindt de gemeenschappelijk gedeelde belijdenis van 1 Kor. 15:3-5 met de opwekkingsverhalen in de vier evangeliën.³ Voor wat betreft 1 Kor. 15:12-19 laat hij de absurdheid van de redenering zien: “if they are right in denying the possibility of resurrection, then of course Christ cannot have been raised.”⁴ Lüdemann gebruikt 1 Kor. 15:1-11 (en andere Paulinische teksten) om te onderbouwen “daß das Damaskusgeschehen eine Vision war(...)”⁵ Lüdemann gaat één keer kort in op 1 Kor. 15:12-19.⁶

Gerd Lüdemann

Lüdemann citeert met instemming Hans Graß die stelt dat

...weil dieses Geschehen in Form von historisierenden Berichten auf uns gekommen ist, darum muß diese der Geschichte zugewandte Seite der Offenbarungstat auf ihre Zuverlässigkeit und Glaubwürdigkeit geprüft werden.⁷

In zijn boek is dit dan ook wat Lüdemann probeert te doen. Hij bespreekt alle Paasverhalen in het Nieuwe Testament in volgorde van ontstaan. Hij gaat daarbij steeds in op de redactie, traditie en de historie achter deze verhalen.⁸ Hij begint met de oudste lijst van opstandingsgetuigen bij Paulus en vraagt vandaar terug naar de gebeurtenissen tussen Goede Vrijdag, Pasen en Pinksteren. Hij onderzoekt het paasgeloof en de visioenen van Petrus, de andere leerlingen en Paulus vanuit de historie en vanuit de psychologie. Hij maakt daarbij gebruik van de historisch-kritische methode en van de opvattingen binnen de dieptepsychologische wetenschap aan het einde van de vorige eeuw. Voor Lüdemann is het lichaam van Jezus in het graf gebleven en daar vergaan.⁹ Dat is voor hem het vertrekpunt voor alle verdere discussies aangaande diens opstanding. Op de vraag wat dan heeft aangezet tot de *theologische* verklaring dat ‘God Jezus uit de dood opwekte’ is zijn antwoord: *visioenen*.¹⁰ Het geloof in de opgewekte Jezus van getraumatiseerde personen als Petrus en Paulus dat is ontstaan door deze visioenen is historisch, de opstanding zelf is dat niet.¹¹

¹ Een interessante uitzondering vormt Dag Øistein Endsjø. Hij stelt, met name op basis van 1 Kor. 15:50, dat Paulus’ opvatting raakte aan die van de Gnostici. Vgl. Dag Øistein Endsjø, *Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 141-7. Zie ook 4.2. Maar ook iemand als Gerd Lüdemann (die de opwekking van Christus als ‘niet historisch’ duidt) stelt dat Paulus “hier an eine Schau Jesu in seiner pneumatisch-verwandelten *Auferstehungsleiblichkeit* denkt [cursief; AW].” Vgl. Gerd Lüdemann, *Die Auferstehung Jesu: Historie, Erfahrung, Theologie* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994), 64. Met een meerderheid bedoel ik dus ook theologen die kritisch zijn over de ‘historische opwekking van Christus’. Dat Paulus het zo zag betekent immers niet dat het ook daadwerkelijk zo is (dit zou Lüdemann, volgens mij, zo kunnen zeggen). Dat theologen die de opwekking van Christus wel historisch en lichamenlijk duiden ervan uit gaan dat Paulus deze opwekking en de toekomstige ἀνάστασις νεκρῶν ook lichamenlijk zag lijkt me logisch.

² Christopher Bryan, *The Resurrection of the Messiah* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2011).

³ Bryan, *Resurrection*, 45-63 voor 1 Kor. 15 en 65-156 voor de evangeliën.

⁴ Bryan, *Resurrection*, 55.

⁵ Lüdemann, *Auferstehung*, 83. Voor zijn betoog vgl. 46-99.

⁶ Lüdemann, *Auferstehung*, 47. Hier maakt Lüdemann de verbinding tussen de opwekking van Christus en de (toekomstige) opstanding van de christenen (vv. 12, 16).

⁷ Lüdemann, *Auferstehung*, 20.

⁸ Lüdemann, *Auferstehung*, 31.

⁹ Lüdemann, *Auferstehung*, 198.

¹⁰ Lüdemann, *Auferstehung*, 29.

¹¹ Lüdemann, *Auferstehung*, 111-6. Vgl. ook 83-99 over Paulus en 99-105 over Petrus.

Christopher Bryan

Net als Lüdemann gaat Bryan, in volgorde van ontstaan, langs alle nieuw-testamentische Paasverhalen en stelt daarna de vraag: “[w]hat Should We Make of the Witnesses’ Claims?”¹

Hij noemt vijf verklaringen die gegeven zijn voor het ontstaan van het geloof in de opwekking van Jezus.² Hij concludeert dat

the various forms of “vision” and “understanding of the cross” hypothesis that they offer *do not satisfactorily explain the data that needs to be explained.*³

Op basis van een zestal argumenten vanuit de teksten zelf zegt Bryan:

“the stories in the last chapters of the gospels scream at me, not parable, but experiences that were very strange and hard to describe. They shout at me, ‘These people are trying to tell you what *happened* to them, dummy!’”⁴

Bryan verdedigt de historische opwekking van Jezus als de meest logische verklaring voor de vroege christelijke claim. Deze claim houdt aan de ene kant “the violation of the best ascertained laws of physics, chemistry, and physiology [in].”⁵ Maar

If, on the other hand, one believes in a God who might act in and through the universe of causality and physicality in ways that utterly transcend our present understanding and experience of that universe-(...)-then the early Christians’ claim, which they indeed frame with remarkable persistence and consistency, is possible. Not thereby proven, of course, in any kind of scientific or legal sense; historical questions are in any case not susceptible to that kind of proof. But the Christian claim is possible.⁶

2.2 BIJDRAGE VAN DEZE THESIS AAN DE DISCUSSIE

Ik wil met mijn thesis een bijdrage leveren aan de discussie die wordt gevoerd en de kwaliteit van deze discussie verhogen. De focus zal hierbij liggen op wat de bijdrage van Paulus zou kunnen zijn in de huidige discussie over *ἀνάστασις νεκρῶν*.

Het vernieuwende in deze thesis zit in hoofdstuk 5. Na het historische en exegetische voorwerk maak ik met hulp van vier markante Duitstalige theologen een hermeneutische stap. Door mij kritisch tot hun standpunten te verhouden markeer ik mijn eigen positie en lever mijn eigen bijdrage.

¹ Bryan, *Resurrection*, 43-156, 159.

² Bryan, *Resurrection*, 159-172.

³ Bryan, *Resurrection*, 164.

⁴ Bryan, *Resurrection*, 165. De argumenten noemt Bryan op 165-170.

⁵ Bryan, *Resurrection*, 171.

⁶ Bryan, *Resurrection*, 172. De visie op ‘wat historisch te onderzoeken valt’ en ‘wie God is’ van Lüdemann en Bryan lopen dus nogal uiteen.

3. HISTORISCHE CONTEXT: OPSTANDING BINNEN JODENDOM EN GRIEKS-HELLENISME

3.1 JODENDOM EN OPSTANDING VAN 200 V. CHR. TOT 100 N. CHR.

Overzicht en ontwikkeling

In de oude Hebreeuwse traditie wordt de mens bepaald door twee factoren. Het gaat om de “adem-ziel” (נֶפֶשׁ), het levensbeginsel en alle lichamelijke organen die hierdoor beziel worden. Als iemand sterft dan worden deze twee gescheiden en houdt het bestaan van de mens als persoonlijkheid op.¹ Volgens Claudia Setzer is het zo dat

[t]erms appear in the Hebrew Bible whose etymologies in the Ancient Near East suggest afterlife. “Sheol” may relate to an Akkadian word that means a place of interrogation, or a place reward or punishment is meted out (e.g., Deut 32:22; Isa 5:14, 14:19). “Rephaim” may mean patrons of the underworld, similar to Ugaritic and Phoenician terms for those in the underworld who can affect the living (e.g., Isa 14:9, 26:14; Ps 88:11). “Teraphim” may indicate ancestral figures used for divination, connected to the Hittite word for “spirit-ancestors” (e.g., Gen 31:34; 1Sam 19:13, 2 Kings 23:24).²

Er zijn dus verschillende woorden, maar de **שְׁאוֹל** is het belangrijkste als het gaat om het lot van de doden. In de **שְׁאוֹל** kan je ondervraagd, beloond of gestraft worden, maar meestal is er in de **שְׁאוֹל** geen continuïteit met het leven op aarde (vgl. Job 10:21, 22). In het algemeen wordt aangenomen dat de **שְׁאוֹל** buiten Gods rechtsdomein gelegen is (Ps. 30:9, 10; 115:17).³ In de regel is het ‘een land waaruit niemand terugkeert’ (2 Sam 12:23; Job 7:9, 10).⁴ Een land zonder kennis, wijsheid of morele onderscheidingen, allen treft hetzelfde lot, zowel rechtvaardigen als goddelozen (Pred. 9:2-4, 5, 10). Het boek Prediker sluit aan bij het nihilistische levensgevoel dat alles **הֶבֶל** ijdel, leeg, nutteloos is.⁵ In de Hebreeuwse Bijbel worden drie keer doden opgewekt; maar deze personen gaan later weer gewoon dood.⁶

In de profetische traditie komen we de gedachte tegen dat de hoop voor de toekomst is gelegen in het volk en in het komende Rijk. Dit rijk zal eeuwigdurend zijn, en zijn onderdanen zullen de ouderdom van de aartsvaders bereiken.⁷ Ezechiël 37:1-15, geschreven in de zesde eeuw v. Chr. nadat de eerste tempel was verwoest, wordt meestal gezien als een metafoor voor nationaal en politiek herstel van Israël en niet als een persoonlijke opstanding.⁸ Ook de zogenaamde ‘Jesaja-apocalyps’ (Jes. 25-26), staat in de context van nationaal herstel, ook Jesaja 26:19 wordt door velen als metafoor gezien.⁹ Maar, schrijft Setzer,

¹ D. S. Russell, *Tussen Maleachi en Mattheüs. Wat de Dode Zee-rollen onthulden over de periode tussen het Oude en Nieuwe Testament*, (Katwijk aan Zee: Servire B.V. tweede druk 1982), 121. Carlos Blanco, *Why Resurrection? An Introduction to the Belief in the Afterlife in Judaism and Christianity* (Cambridge: Lutterworth, 2011), 177.

² Claudia Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity: Doctrine, Community, and Self-Definition* (Leiden, Boston: Brill, 2004), 7.

³ Maar er zijn uitzonderingen: Ps. 139:8; 16:10,11; 49:16; 73:26; Job 14:13.

⁴ De enige uitzondering is Saul die de geest van Samuel laat raadplegen (1 Sam 28:13-15).

⁵ Met name 3:19-22 is weinig hoopvol als het gaat om leven hierna. Maar vgl. 12:7, 14.

⁶ Setzer, *Resurrection*, 7. 1 Kon. 17:17-24, de zoon van de weduwe te Sarefat; 2 Kon. 4:18-37, de zoon van de Sunnamitische; 2 Kon. 13:20-21, de onbekende persoon bij het graf van Elisa.

⁷ Vgl. bijvoorbeeld Jes. 65:17-25 waar iemand die op 100 jarige leeftijd sterft ‘jong’ is, de jaren van ‘mijn volk’ zullen zijn als die van een boom (vv. 20, 22), ook keert de ‘paradijselijke toestand’ terug (v. 25). Van een ‘eeuwig leven’ is echter geen sprake.

⁸ Setzer, *Resurrection*, 8. Ezechiël 37 gaat over het dal met de doodsbeenderen die weer tot leven komen.

⁹ De datering staat ter discussie maar het gedeelte wordt meestal beschouwd als van na de babylonische ballingschap. Vgl. Setzer, *Resurrection*, 8, 10.

[t]hese images in Ezekiel and Isaiah likely are metaphorical, and not literal, but would be meaningless in a context where afterlife is seen as an absurdity.¹

Het gaat hier nog om het collectief 'volk'. Maar deze visie ging verschuiven omdat de werkelijkheid waarin het volk verkeerde hier aanleiding toe gaf:

[I]n political terms the exile in Babylon constituted a turning point in Israel's self-conscience, the situation of Palestine in the third century BCE, and especially the increasing presence of Hellenism in social life, could not be alien to the boom of apocalypticism as the movement behind the notion of resurrection that we learn from Old Testament and intertestamental literature.²

Al voor de derde eeuw v. Chr. ontwikkelt zich in Israël al het idee van het *individu* dat verantwoordelijk is voor de eigen daden (vgl. Jer. 31: 28-34 en Ez. 18).³ De martelaarsdood van vele gelovigen in Israël voert uiteindelijk tot het vastleggen van geloofsvoorstelling in apocalyptische geschriften (vgl. Dan. 12:1-3 en 2 Makk. 7:9, 14, 23 en 36; 12:43-45).⁴ Setzer zegt:

The resurrection of physical bodies becomes explicit here [in 2 Mak. 7; AW], since it is the bodies that suffered.(...). In 2 Macc 12:43-45, the custom of a collection for a sin-offering for the dead affirms the expectation that the bodies of the righteous will be raised up.⁵

Maar opstanding was eerder ook al te zien als concretisering van de profetische hoop in de restauratie van Israël, ten tijde van of na de Ballingschap.⁶ Tussen deze twee visies ligt een spanning, deze spanning is terug te zien in de variëteit aan eschatologische ideeën die zich ontwikkelden in de latere intertestamentaire literatuur.⁷ Blanco zegt:

The former opposition reflects an underlying tension in the Old testament eschatological conceptions, and will not be completely solved until the canonization of the idea of resurrection bij rabbinic Judaism after 70 CE.⁸

In de drie eeuwen daarvoor was er dus nog een grote variëteit in standpunten. Maar

Another factor that could help justify the emergence of the belief in resurrection is the hope in a continuation of communion with Yahweh.⁹

Het 'opstandingslichaam' is op te vatten als een getransformeerd fysiek lichaam. Dit is een constante in vele latere geschriften.¹⁰ 'They will be glorified in their transformation', zegt Setzer. Daarna citeert zij uit 2 Baruch:

"Their splendor will then be glorified by transformations, and the shape of their face will be changed into the light of their beauty, so that they may acquire and receive the undying world which is promised to them" (51:3).¹¹

Paulus lijkt in 1 Kor. 15 bij dit idee aan te sluiten.¹²

Carlos Blanco bespreekt drie posities als het gaat om het ontstaan binnen het jodendom van het geloof in ἀνάστασις νεκρῶν.¹³

¹ Setzer, *Resurrection*, 8.

² Blanco, *Why?*, 178-9.

³ Blanco, *Why?*, 156.

⁴ Setzer, *Resurrection*, 12. Vooral 2 Mak. 7 "articulates the reward of the righteous specifically as the reward for martyrs."

⁵ Setzer, *Resurrection*, 12.

⁶ Vgl. het eerder genoemde Jes. 65:17-25.

⁷ Setzer, *Resurrection*, 11-8.

⁸ Blanco, *Why?*, 157.

⁹ Blanco, *Why?*, 157.

¹⁰ Setzer, *Resurrection*, 14-7.

¹¹ Setzer, *Resurrection*, 17.

¹² Vgl. 1 Kor. 15:44, 48, 49, 51-54 met dit citaat.

¹³ Blanco, *Why?*, 143-75.

De negatieve hypothese

De negatieve hypothese gaat uit van discontinuïteit tussen opstanding en de Israëlitische traditie.¹ Opstanding wordt hier gezien als plotselinge en radicale breuk met de vroegere ideeën in Israël over het leven hierna. Ideeën die in het jodendom van de Tweede-tempelperiode overigens nogal uiteen konden lopen:

the oldest one, which conceives of Sheol as the common destiny for all human beings, the idea of resurrection of the flesh, and that of the immortality of the soul.²

Wat ook een rol speelde was dat

for Palestinian Judaism resurrection did not offer such a problematic character as it did for the more Hellenized Jews of regions like Alexandria, in which the influence of Greek philosophy was in every respect greater.³

Hier hebben we mee te maken in 1 Kor. 15:12.

De positieve hypothese

De positieve hypothese, gaat uit van continuïteit tussen de traditionele Israëlitische godsdienst en de ἀνάστασις νεκρῶν.⁴ Klaas Spronk schrijft:

“the factors within Yahwism which are usually supposed to have ultimately led to the belief in beatific afterlife can be summarized as a growing sense of individuality next to the belief in Yhwh being powerful and just and the hope for a lasting communion with Yhwh.”⁵

Deze hoop in continuering van het leven was al aanwezig in de Bijbelse profetie. Ook konden individuele en collectieve dimensies in de Israëlitische theologie geïntegreerd worden.⁶ Maar

it is important to realize, as Spronk does, that collectivism and individualism were never totally separated.⁷

Daarnaast kan de zwijgzaamheid over ἀνάστασις νεκρῶν ook nog gezien worden als afwijzing van de Kanaänitische Baälcultus omdat

“the belief in Yhwh helping and even revivifying the dead, as may have been popular with some groups of the Israelites, could too easily be confused or identified with Canaanite beliefs concerning the yearly resurrection of the Baal.”⁸

Mogelijk daarom verschijnt ἀνάστασις νεκρῶν pas laat als centraal thema in de joodse theologie.⁹

De synthetische hypothese

De synthetische hypothese integreert de negatieve en de positieve hypothese.¹⁰ Zij gaat er aan de ene kant vanuit dat de opstanding een nieuw idee is. De originaliteit van het idee van opstanding wordt erkend. Ook erkent men dat het mogelijk is dat er inzichten van andere culturen zoals het hellenisme ‘geleend’ zijn. Maar tegelijk verdedigt men de diepe wortels van ἀνάστασις νεκρῶν in Israël's eigen religieuze tradities.¹¹ Er zijn twee principiële theologische lijnen te vinden: “the wish to enjoy the

¹ George W.E. Nickelsburg, Hans Clemens Caesarius Cavallin en Geza Vermes verdedigen deze hypothese. Vgl. Blanco, *Why?*, 143-55.

² Blanco, *Why?*, 149. Dit stelt Cavallin m.i. terecht.

³ Blanco, *Why?*, 154, 155. Dit stelt Vermes m.i. deels terecht. Zie ook mijn 3.2.

⁴ Klaas Spronk, Émile Puech, Simcha P. Raphael en Jon D. Levenson verdedigen deze hypothese. Vgl. Blanco, *Why*, 155-70.

⁵ Blanco, *Why?*, 155-6. Vgl. Klaas Spronk, *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*. *Alter Orient und Altes Testament* 219 (Neukirchener: Neukirchen-Vluyn, 1986), 72.

⁶ Blanco, *Why?*, 156. Spronk noemt Deut. 32:39; 1 Sam 2:6; Amos 9:2 en Ps. 139:18 als vroege voorbeelden dat macht van Adonai zich ook uitstrekt tot dood en onderwereld. Vgl. ook Ez. 18 en Jer. 31:28-34, hier gaat het over de verantwoordelijkheid van het individu voor zijn eigen daden.

⁷ Blanco, *Why?*, 156.

⁸ Blanco, *Why?*, 158. Vgl. Spronk, *Beatific*, 238.

⁹ Blanco, *Why?*, 159.

¹⁰ John J. Collins en Stefan Beyerle verdedigen deze hypothese. Vgl. Blanco, *Why?*, 171-5.

¹¹ Blanco, *Why?*, 143, 175.

presence of God and the theology of the restoration of Israel.”¹ De individualisatie wordt gezien als datgene wat de latere apocalyptiek onderscheidt van de oudere profetische traditie.²

Conclusie van Blanco

Blanco trekt de volgende conclusie:

The transcendence of God and His absolute sovereignty are the two defining elements of apocalyptic theology. *Prima facie*, they might refer to God as keeper of the natural order (primacy of cosmology), but the idea of the absolute transcendence of God edified, in a later development of apocalyptic thought, a hermeneutics of history and eschatology, both of them closely linked. In spite of the differences in details (the acceptance, rejection or silence before doctrines such as resurrection of the flesh in several writings), apocalyptic theology unveils a perspective that underlines transcendence: God is the lord of nature and the ultimate maker of its order and measure; God is the lord of history taken as a whole; *God is the lord of life and death, with power to judge and to grant an eternal reward.*³

Mijn positie

Ik verantwoord mijn eigen positie. De negatieve positie, die van scheiding tussen opstanding en de Israëlitische positie vind ik onhoudbaar. Er zijn immers meerdere oude Bijbelpassages waarin de hoop wordt uitgesproken dat de macht van Adonai zich ook uitstrekt tot in de *שְׁאוֹל*. De positieve hypothese vind ik eenzijdig. Bijbel en jodendom zijn niet geïsoleerd ontstaan. Het kan niet anders of er moeten wel inzichten van andere culturen zijn geleend of zelfs overgenomen. Toch ga ik ook niet helemaal voor de synthetische hypothese omdat binnen deze hypothese individualisatie als louter gevolg van de apocalyptische theologie wordt gezien. Ik meen dat de nadruk op het individu en op de individuele verantwoordelijkheid al ouder is dan de apocalyptiek (vgl. Jer. 31:28-34). Ik kom dus uit tussen de positieve en de synthetische hypothese.⁴

3.2 GRIEKSHELLENISME EN OPSTANDING VAN 200 V. CHR. TOT 100 N. CHR.

Inleiding

Het geloof in *ἀνάστασις νεκρῶν* ontstond binnen het jodendom, maar stond niet los van invloeden van buitenaf. Het geloof in *ἀνάστασις νεκρῶν* ontstond daarnaast ook in een sociale en historische context die gevormd werd door de oppositie tussen Griekshellenisme en jodendom. Daarom ga ik nu in op hoe het geloof in *ἀνάστασις νεκρῶν* binnen het Griekshellenisme in dezelfde periode functioneerde.

Hellenisme

Hellenisme wordt door Russell als volgt gedefinieerd:

Gewoonlijk wordt het woord hellenisme gebezigd om die beschaving aan te duiden, welke gedurende ten naaste bij drie eeuwen sinds de tijd van Alexander de Grote (336-323 v. Chr.) heeft bestaan, gedurende welke periode de Griekse cultuur haar invloed uitoefende zowel in het Oosten als in het Westen.⁵

In de periode van 200 v. Chr. tot 100 n. Chr. leefden de joden te midden van deze Griekse cultuur en beschaving en werden zij beïnvloed door hun hellenistische omgeving. Dit hellenisme contrasteerde ook met het jodendom als het ging om het thema *ἀνάστασις νεκρῶν*. Hieronder volgen een paar hoofdlijnen van deze hellenistische visie.⁶

¹ Blanco, *Why?*, 171.

² Blanco, *Why?*, 171. Dit stelt Collins m.i. *niet* terecht.

³ Blanco, *Why?*, 181. [Cursief; AW].

⁴ Dat ik hier op uitkom laat de beperktheid van de indeling van Blanco zien.

⁵ Russell, *Maleachi*, 15.

⁶ Het gaat om punten die van belang zijn om de lezers tot wie Paulus zich in 1 Kor. 15 richt, beter te begrijpen.

Hoofddlijnen van de Grieks-hellenistische visie

Binnen het Grieks hellenisme waren verschillende groepen die er verschillende ideeën op na hielden. Volgens de volgelingen van Epicurus “[w]e must not listen to the terrors and threats of religion, but boldly proclaim the mortality of the soul.”¹ De Latijnse dichter Lucretius vroeg zich rond 50 v. Chr. af why (...) should one even *want* immortality? Was not one life, with its joys and sorrows, quite enough for a reasonable person?²

In Hand.17:18 gaan Epicurische en Stoïsche filosofen (die het verder zo ongeveer over alles met elkaar oneens waren) tegen Paulus in.³ Maar als Paulus ἀνάστασις νεκρῶν (vv. 30, 31) verkondigt spannen zij samen tegen hem. Toch is er, ondanks de vele pogingen om geloof in leven na de dood belachelijk te maken, bewijs dat sommigen bleven geloven in een vorm van persoonlijke onsterfelijkheid. Men was het overigens niet eens over de inhoud van dit geloof.⁴

Er is echter iets wat door Christopher Bryan nauwelijks wordt genoemd, maar waar Dag Øistein Endsjø het zeer uitgebreid over heeft. Endsjø heeft het over het grote verschil tussen wat de filosofen beweerden en dat waar de massa in geloofde.⁵ Hij stelt dat “[i]n the Greek world, in all periods, death was usually defined as the soul’s separation from the body” maar in de tijd van Homerus (800 v. Chr.) [t]he Homeric souls in Hades were always defined as *dead* (...). Death did not equal absolute nonexistence, but the frail existence of the soul without the body. Without one’s physical body, one was no longer a complete person. For the Greeks, human nature always equaled a psychosomatic unity.⁶

Bij Homerus was er in een paar uitzonderlijke gevallen sprake van een zekere vorm van bewustzijn in Hades, “[b]ut death was still in no way preferable to life” en de meeste mensen zagen “the eternal existence of the dead soul without the body as nothing to look forward to.”⁷

Hoewel de latere Stoïcijnse en Epicurische filosofen hier verontwaardigd over waren, bleef deze Homerische opvatting over de miserabele situatie in Hades de leidende visie van de massa. Ook blijkt uit grafschriften, zelfs tot aan de tijd dat het christendom verschijnt, dat het dode lichaam als identiek gezien wordt met de overleden persoon. Dit wil overigens weer niet zeggen dat men dacht dat de dode lichamen nog bewustzijn zouden hebben.⁸ Maar “[a]s the body was partly identical with the person, what happened to the body was in no way unimportant. (...). The state of one’s bodiless existence in Hades depended on the state of the body.”⁹ Daarom zou jong sterven dus een voordeel hebben en blijkgeven van de liefde van de goden.¹⁰ Maar het allerbelangrijkste was dat “[w]ith one’s body lost, one’s very identity was in danger of complete annihilation.”¹¹

¹ Bryan, *Resurrection*, 19.

² Bryan, *Resurrection*, 19.

³ Bryan, *Resurrection*, 20 en 243, voetnoot 8.

⁴ Bryan, *Resurrection*, 21. Straf voor de slechten en beloning voor de goeden na de dood was maar één van de visies.

⁵ ‘Greek philosophy was never identical with what most Greeks held to be true.’ Endsjø, *Greek*, 12. Naar de reden waarom Bryan dit nauwelijks noemt kan ik slechts gissen. Mogelijk is Bryan toch een beetje huiverig voor de consequenties van dit standpunt. Hoewel hij wel degelijk erkent dat de (lichamelijke) opwekking van Christus voor ‘de Griek’ minder vreemd was dan vaak wordt aangenomen (zie hieronder op p. 12) gaat hij niet zover als Endsjø. Endsjø stelt namelijk dat het christendom een succes werd in de hellenistische wereld *dankzij* het geloof in de lichamelijke opstanding. Vgl. Endsjø, *Greek*, 7. Bryan stelt dat de visie van een lichamelijke opstanding zeker niet alleen maar gunstig viel in de hellenistische wereld en gebruikt dit als verdediging voor de claim van daadwerkelijke lichamelijke opwekking van Jezus. Vgl. Bryan, *Resurrection*, 169-70. Kortom: het betoog van Bryan staat of valt met het uitgangspunt dat de christelijke claim zeker ‘niet helemaal goed viel’ in de hellenistische wereld maar desondanks toch gedaan moest worden omdat men, gezien wat men had meegemaakt, niet anders kon. Persoonlijk vind ik de visie van Bryan genuanceerder dan die van Endsjø. De hellenistische Grieken stonden zeker open voor de christelijke claim, maar de claim was voor hen ook weer niet zo aantrekkelijk als Endsjø beweert.

⁶ Endsjø, *Greek*, 24. Deze kijk op Hades raakt aan de joodse visie op *שְׁאוֹל*.

⁷ Endsjø, *Greek*, 26.

⁸ Endsjø, *Greek*, 27.

⁹ Endsjø, *Greek*, 29, 30.

¹⁰ Endsjø, *Greek*, 30. Maar dit was zeker geen algemeen geaccepteerd standpunt. Vgl. 31.

¹¹ Endsjø, *Greek*, 34.

Men kon ook eindigen als held. Heldenverering, met als centrale plaats het graf van de held, is een basaal historisch gegeven in de oude Griekse beschaving. Maar helden moeten niet worden verward met onsterfelijke goden.¹ Later, in de hellenistische en vroeg-christelijke tijd, ontstond er een toenemende tendens gewone burgers of omgekomen soldaten tot held te verklaren. Het is echter nooit zo geweest dat alle doden automatisch helden werden. Ook deze 'nieuwe helden' werden niet als onsterfelijk gezien. De dode held bestond zonder fysiek lichaam maar werd ook weer niet als compleet immaterieel gezien. Hun bestaan was aan de ene kant tastbaar, hoewel er soms ook naar hen werd verwezen als geesten.²

Een kenmerk van mens zijn was dus zijn sterfelijkheid. Sterven betekende de scheiding van lichaam en ziel, dus betekende onsterfelijkheid "the continuous union of body and soul."³ Deze eenheid was er bij de onsterfelijke goden. "As much as the heroes, (...) were characterized by their lack of bodies, the gods were characterized by their corporeality."⁴ De lichamen van de goden waren echt fysiek, zij konden zelfs verwond worden. Maar hun lichamen waren wel onvergankelijk.⁵ Ook konden zij verschillende gedaanten aannemen, waaronder die van een persoon.⁶

Er waren drie opties voor de sterfelijke mens:

- Opnieuw tot leven worden gewekt, door mensen met bijzondere gaven, nadat hij was gestorven, geen onsterfelijkheid.⁷
- Een verminkt mens weer 'in elkaar zetten' en verjongen, geen onsterfelijkheid.⁸
- Lichamelijk onsterfelijk worden, wat bij de Grieken vergoddelijking betekent, door: opwekking of zelfs zonder eerst te sterven.⁹

Voor hen die onsterfelijkheid verkregen was het belangrijkste:

Space. Everybody who became immortalized was at the same time transferred away from the ordinary geographic realm of mortals to some distant part of the universe.¹⁰

Deze verbinding tussen plaats en onsterfelijkheid bleef "a factor in the Greek worldview far into the Christian era."¹¹

Ook het mysterieus verdwijnen van lichamen werd soms gezien als teken van het onsterfelijk gemaakt zijn door de goden.¹² Over het verafgelegen land waar men heenging

(...) which one could reach "neither by ship nor by land", clearly parallels other supernatural places like Elysium and the Islands of the Blessed where people who were immortalized were brought.¹³

Belangrijk is dat een gezegende dood

involve at least in some measure a continuation and exaltation of the joys and passions of this life, and I mean "this life" as the particular life that individuals had previously enjoyed or endured through their bodies, their senses and their passions.¹⁴

Dit zien wij ook bij Vergilius in de Aeneis en in de traditionele Egyptische religie.¹ Ook iemand als Augustinus verwees naar het nieuwe leven dat de Egyptenaren zich voorstelden als 'opstanding'.²

¹ The heroes were essentially *only dead and bodiless souls of a more fortunate kind.* Endsjø, *Greek*, 36 [cusief; AW].

² Endsjø, *Greek*, 37-8.

³ Endsjø, *Greek*, 39.

⁴ Endsjø, *Greek*, 39.

⁵ Endsjø, *Greek*, 39-41. Voor de verwondingen, herkenbaarheid aan die wonden en soms gedeeltelijke genezing. Vgl. 43, 44.

⁶ Endsjø, *Greek*, 42. Hand. 14:11, 12. Endsjø vergist zich, hij noemt in zijn hoofdtekst Marcus in plaats van Handelingen.

⁷ Endsjø, *Greek*, 47-52. Endsjø noemt zeven voorbeelden die zelfs filosofen als waar beschouwden. Op 51 ziet hij nieuw-testamentische parallellen bij het dochttertje van Jairus, de jongeling van Nain en de opwekking van Lazarus.

⁸ Endsjø, *Greek*, 52-4. Voor voorbeelden dat dit 'in elkaar zetten' ook wel eens 'een beetje mis' ging vgl. 70-72.

⁹ Endsjø, *Greek*, 54-72.

¹⁰ Endsjø, *Greek*, 78.

¹¹ Endsjø, *Greek*, 82. Voor voorbeelden vgl. 82-6. Deze plaats kon ook onder de aarde zijn! Vgl. 86-89. Ook een miserabel onsterfelijk bestaan als straf behoorde tot de mogelijkheden. Vgl. 89-91.

¹² Endsjø, *Greek*, 91-99. Alexander de Grote hoopte dat men zou geloven dat hij "had gone away to join the Gods." Vgl. 99.

¹³ Endsjø, *Greek*, 86.

¹⁴ Bryan, *Resurrection*, 25.

Daarnaast was er ook de visie van de Platonisten en vele andere filosofen.

In Plato's view therefore the body and the soul occupy quite different places in the hierarchy of existence. The soul is of the divine realm, imperceptible and immortal. The body is of the earth, perceptible and mortal. Evidently, therefore, there can be no question of life after death for the body or anything connected with it.³

Maar deze filosofische visie werd niet gedeeld door de massa. De 'gewone burger' zag de ziel zonder lichaam als dood en kon zich geen onsterfelijkheid voorstellen zonder lichaam. Onsterfelijkheid betekende de continue eenheid tussen lichaam en ziel en zo aan de goden gelijk worden. De goden bepaalden wie zij daarvoor uitkozen, dit betrof slechts een enkeling en meestal ter bevrediging van hun eigen behoeften.⁴ Deze ideeën beheersten nog steeds het Grieks-hellenistische denken toen het christendom zijn entree maakte.⁵ Dit betekent dat veel van Paulus' lezers deze ideeën moeten hebben gekend en mogelijk hebben gedeeld.

De vraag die ten slotte nog te stellen is: is er bewijs voor geloof in 'opstanding' of 'reanimatie' in het hellenisme te vinden? Het gaat hier om het ongedaan maken van de dood, zoals in het jodendom van van de Tweede-Tempelperiode.⁶ Bryan citeert N.T. Wright deze zegt "Christianity was born into a world where its central claim was known to be false."⁷ Hoewel Bryan sympathie heeft voor deze visie, neemt hij er ook afstand van. Hij noemt een aantal voorbeelden die toch op zijn minst suggereren dat er een andere mogelijkheid is, zoals de legende van Alcestis.⁸ Deze

"demonstrated that death could be defeated, that the boundaries between this world and the next could be crossed in both directions." Exactly. In other words, there *were* tombstones suggesting that this corpse might be one of the lucky ones.⁹

Wright schrijft "that something had happened to Jesus which had happened to nobody else."¹⁰

Hierover zegt Endsjø:

This, as we see so clearly with Justin Martyr, Theophilus, Origen and Tertullian, is most of all a theological stand. Even Christians were aware of the numerous parallels between the resurrection of Jesus and what according to Greek beliefs happened to a number of different people. Not able to refute the obvious parallels, early Christians responded instead by even more emphatically deny that there was any *truth* in these parallel stories.¹¹

Over deze oude verhalen zegt Bryan (en ik citeer hem met instemming):

We must not claim too much for these stories. But we must not claim too little. They clearly show that from time to time the thought of other possibilities than those permitted within the "ruling assumption" did exist and resonate in the minds and hearts of men and women outside Israel.¹²

Mijn positie

¹ Bryan, *Resurrection*, 25. Vgl. bijvoorbeeld spreuk 110 in het Egyptisch dodenboek: '(...) making love there; doing everything that used to be done on earth'. Zie ook Bryan, *Resurrection*, 244, voetnoot 21.

² Bryan, *Resurrection*, 244-5, voetnoot 22 (Augustine, *Sermones 120 de Diversis*, cap. 12).

³ Bryan, *Resurrection*, 26.

⁴ Vgl. bijvoorbeeld Endsjø, *Greek*, 83. Zeus neemt de mooie Ganymede bij zich omdat hij verliefd op hem is.

⁵ Wat mij betreft toont Endsjø dit overtuigend aan. Vgl. Endsjø, *Greek*, 24 voor deze visie van rond 800 v. Chr. Tot verontwaardiging van de filosofen bleek zij onuitroeibaar. Vgl. 27. Zie ook 27-35 voor het belang van het lichaam.

⁶ Bryan, *Resurrection*, 27-8.

⁷ Bryan, *Resurrection*, 29. Citaat uit: N.T. Wright, *The Resurrection of the Son of God* (Christian Origins and the Question of God 3; Minneapolis: Fortress, 2003), 33, 35.

⁸ Bryan, *Resurrection*, 29-33. Omdat Alcestis haar leven wilde geven voor haar man, mocht zij van de goden levend naar de aarde terugkeren. Vgl. 32.

⁹ Bryan, *Resurrection*, 33. Bryan citeert eerst Eve d'Ambran. Vanaf 'exactly' is hij zelf aan het woord.

¹⁰ Endsjø, *Greek*, 102. Citaat uit: Wright, *Resurrection*, 83.

¹¹ Endsjø, *Greek*, 102. Dus alleen de 'christelijke verhalen' zijn 'waar'.

¹² Bryan, *Resurrection*, 34.

Mijn positie is tussen de regels door al duidelijk geworden; ik sluit mij aan bij Bryan. Wat Endsjø inbrengt over het onderscheid tussen de filosofen en wat de massa geloofde vind ik wezenlijk maar zijn visie over Paulus als 'bijna gnosticus' vind ik problematisch. Ook zijn idee dat lichamelijke opstanding het christendom voor de hellenistische Griek juist aantrekkelijk maakte deel ik niet. Maar het is niet vol te houden dat de Grieks-hellenisten als het ging om ἀνάστασις νεκρῶν, met alle varianten die er waren, per definitie met onbegrip en afwijzing reageerden op de Joodse en vroeg-christelijke opvattingen in de Tweede-Tempelperiode. Vooral als je niet alleen officiële opvattingen van de Griekse filosofen beschouwt, maar ook kijkt naar wat de 'gewone burger' vond, zie je dat de opvattingen minder vreemd waren voor elkaar dan heel vaak wordt aangenomen. Dit laatste is voor mij de waarde van de inbreng van Endsjø.

3.3 CONCLUSIES

Hieronder volgen mijn conclusies over jodendom en opstanding.

- De Babylonische Ballingschap heeft een keerpunt betekend in Israëls' zelfbeschouwing. Zo moet de groter wordende aanwezigheid van het hellenisme in het sociale leven van Israël in de derde eeuw v. Chr. ook invloed hebben gehad. Zij heeft in ieder geval een stimulans gegeven aan de toen opkomende apocalyptiek. En, als we de apocalyptiek zien als de beweging achter de notie van opstanding zoals we die zien in het OT en de intertestamentaire literatuur, indirect dus ook aan de notie van ἀνάστασις νεκρῶν.
- Hoewel de opstand van de Makkabeeën tegen Antiochus IV zeker van invloed is geweest (rehabilitatie van de rechtvaardigen, na dit leven), verscheen het idee van ἀνάστασις νεκρῶν daardoor niet 'opeens'. Uit pre-apocalyptische teksten blijkt dat dit geloof door velen al verbonden was met de traditionele Israëlische religiositeit.
- Tussen opstanding als antwoord op de uitdagingen gecreëerd door de Griekse filosofie en opstanding als concretisering van de profetische hoop in de restauratie van Israël, ligt een spanning die is terug te zien in de variëteit aan eschatologische ideeën in de intertestamentaire literatuur. Pas toen in 70 n. Chr. de canonisatie van het idee van opstanding door het rabbijns jodendom had plaatsgevonden, kwam deze spanning tot rust.
- De transcendentie van God en zijn absolute soevereiniteit worden uiteindelijk de twee definiërende elementen van de apocalyptische theologie.

Hieronder volgen mijn conclusies over Grieks-hellenisme en opstanding.

- Binnen het Grieks-hellenisme bestonden verschillende visies aangaande het lot van de doden. Deze visies liepen uiteen van ἀνάστασις νεκρῶν is onzin tot een uitgewerkte hemel waarin in ziel en lichaam na aanvankelijke scheiding weer verenigd werden en fysiek verder leefden in een paradijselijke toestand.
- Het fysiek verder leven met zintuigen en passies zien we ook bij de Aeneis en in de traditionele Egyptische religie.
- De strikte scheiding en rangorde van ziel en lichaam (Plato) is één van deze Grieks-hellenistische visies, maar niet de enige. Met name de filosofen zagen dit zo.
- De 'gewone burger' hield vast aan het oude geloof dat ziel en lichaam een eenheid waren, dat de ziel zonder lichaam dood was en dat onsterfelijkheid een continue eenheid van ziel en lichaam inhield. Onsterfelijkheid stond gelijk aan vergoddelijking.
- Het ongedaan maken van de dood, zoals in het jodendom van de Tweede-Tempelperiode en het vroege christendom, komt in het Grieks-hellenisme ook voor.

3.4 BEANTWOORDING VAN DEELVRAAG 1

Hieronder beantwoord ik deelvraag 1 voor jodendom en voor Grieks-hellenisme.

Deelvraag 1:

De Korintiërs zijn zowel door het jodendom als door het Grieks-hellenistische denken beïnvloed geweest. Hoe werd er binnen deze stromingen, in de twee eeuwen voor en in de eerste eeuw na Christus, tegen ἀνάστασις νεκρῶν aangekeken? Werde deze lichamen gezien of juist niet?

Jodendom

Na de ballingschap en zeker vanaf de tweede eeuw v. Chr. kreeg het geloof in ἀνάστασις νεκρῶν een nieuwe impuls. Dit kwam met name door de opkomende apocalyptiek, die overigens wel verbonden was met de traditionele Israëlitische religiositeit. De twee definiërende elementen van deze apocalyptiek waren Gods' transcendentie en zijn absolute soevereiniteit. Uiteindelijk vond er hierdoor een verschuiving plaats van de profetische hoop voor het herstel van Israël naar een meer universele eschatologie. Binnen deze eschatologie werd God als 'Heer over leven en dood' gezien, met macht om te oordelen en een eeuwige beloning te geven. Dat ἀνάστασις νεκρῶν in de latere apocalyptiek als lichamen werd gezien, blijkt uit meerdere geschriften uit die tijd. Ook staat vast dat de mens als één geheel van ψῆχῆ en fysieke organen werd gezien. Dit maakt een opstanding met een fysiek aspect bijna noodzakelijk.

Grieks-hellenisme

De verschillende visies liepen uiteen van 'onzin' tot een uitgewerkte hemel. Hoewel de latere filosofen uitgingen van de rangorde tussen het sterfelijke lichaam en de onsterfelijke ziel, werd deze mening door de massa meestal niet gedeeld. Zij hielden vast aan het traditionele oudere Griekse idee dat ziel en lichaam een eenheid waren, de ziel zonder lichaam dood was, dat onsterfelijke vergoddelijking betekende en een continue eenheid van ziel en lichaam inhield. De opstanding werd door velen dus als lichamen gezien.

4. EXEGESE VAN DE PERIKOOP

4.1 INLEIDING

De mensen in de gemeente van Korinthe en Paulus zelf zijn zowel door de joodse als door de Grieks-hellenistische voorstellingen van ἀνάστασις νεκρῶν beïnvloed geweest. In 1 Kor. 15:3b-5 geeft Paulus als gemeenschappelijke grond met de Korintiërs aan ‘dat Jezus leeft en is verschenen’.

In 4.2 zoek ik naar aanknopingspunten in de tekst om Paulus’ voorstellingen bij ‘Jezus leeft en is verschenen’ preciezer in te vullen.

In 4.3 maak ik een werkvertaling; paragraaf 4.4 gaat over de retoriek in de perikoop.

In 4.5 volgt een ‘vers voor vers’-commentaar. Ik ga in op wat die bewering van die τινες, die zeggen ὅτι ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, nu precies inhoudt, wie dit beweren en ik onderzoek wat Paulus zelf zich bij ἀνάστασις νεκρῶν voorstelt.

In 4.6 trek ik conclusies.

In 4.7 ten slotte beantwoord ik de deelvragen 2 t/m 6.

4.2 GEMEENSCHAPPELIJKE GROND: PAULUS’ VOORSTELLINGEN

Wat Paulus schrijft in vv. 3b-5 lijkt niet in tegenspraak met wat tientallen jaren later de Evangelisten vertellen. Ik gebruik ‘lijkt’ want het blijft onzeker. Als Jezus is gestorven, begraven en opgewekt dan *lijkt* tussen begraven en opgewekt een leeg graf verondersteld te zijn. Maar stel dat het opgewekte lichaam geen enkel verband (meer) heeft met het oorspronkelijke lichaam, dan zou in het graf het oorspronkelijke lichaam gewoon vergaan kunnen zijn. Vreemd is het getal twaalf, alsof de oude traditie waarop Paulus zich beroept niet bekend is met Judas’ verraad en dood.¹ Ook de vijfhonderd in vers 6 vinden we nergens terug in de Evangelien.²

Geen verschil van mening is er over het feit dat Paulus in v. 3b een citaat dat teruggaat op een voor-paulinische traditie gebruikt. Waar dit citaat dan precies eindigt is dan weer wel omstrede.³ Los daarvan worden de verzen 3b-10 wel als eenheid gezien en is het, vanuit de tekst, duidelijk dat in v. 11 de draad van de inleiding van de vv. 1-3a weer wordt opgepakt.⁴

Belangrijker voor mijn vraag naar Paulus’ voorstellingen zijn echter de aanknopingspunten die in de tekst te vinden zijn om die voorstellingen preciezer in te vullen. Daar gaat Sebastian Schneider op in in het hoofdstuk “das Auferstehungsverstandnis der vv 1-7.”⁵ Schneider ziet aanknopingspunten in twee werkwoorden.

In v. 2a gaat het om het werkwoord σώζεσθε (ind. prs. pass. 2 pl. σώζω). Danker geeft voor deze vorm “*be saved, attain salvation through someth.*”⁶ Het belang van dit werkwoord ligt in ‘het redding verkrijgen door iets’; dit ‘iets’ is het sterven en de opwekking van Christus voor Paulus en daarom is dit werkwoord van belang voor Paulus’ voorstellingen. In vv. 5, 6, 7 en 8 gaat het om het werkwoord ὠφθη (ind. aor. pass. 3 sg. ὀράω). Danker geeft voor deze vorm “*become visible, appear*” en noteert dat het daarbij vaak om “The risen Christ” gaat.⁷

Op grond van het feit dat Paulus zijn ‘werkwoordstijden’ niet zomaar heeft gekozen, is volgens Schneider,

¹ Dat verklaart de mogelijke harmonisatiepoging van een paar tekstvarianten die van δώδεκα ενδεκα maken. Maar gebruikelijk is ook om δώδεκα als gangbaar begrip te zien, niet als weergave van precies “twaalf” mannen.

² Lüdemann stelt eerst dat Paulus hierbij doelt op het pinkstergebeuren in Hand. 2, maar neemt dit 15 jaar later terug. Vgl. Lüdemann, *Auferstehung*, 122 met wat deze later schrijft in: Geert van Oyen, Tom Shepherd, (eds.), *Resurrection of the Dead. Biblical Traditions in Dialogue* (BETHL 249; Louvain: Peeters, 2012), 547-8.

³ Sellin, *Streit*, 232, 237. Sellin stelt dat het citaat met v. 5 afgesloten is omdat ‘[m]it V. 6, von dem wenigstens 6b von Paulus selbst formuliert sein muß („bis jetzt“), ist die Formel verlassen. Ein Problem besteht darin, daß V. 7 dann wieder parallel zu V. 5 gestaltet ist (...)’ Vgl. Sellin, *Streit*, 237.

⁴ Sellin, *Streit*, 232. Na v. 3a kun je doorlezen in v. 11 zonder dat je de tekst ertussen echt mist.

⁵ Schneider, *Deutung*, 127-132; 138-9.

⁶ BDAG, artikel σώζω 2b.

⁷ BDAG, artikel ὀράω 1d.

das Präsens des Lehrsatzes σώζεσθε als einen Hinweis darauf zu werten, das Paulus die VV 1ff nicht auf der Grundlage des zukünftig-punktuellen, sondern des gegenwärtig – entwicklungschaften Auferstehungsverständnisses schreibt. Das Präsens „ihr werdet gerettet“ ist dann nämlich kein überraschender und widersinniger Stein des Anstosses mehr, sondern ein inhaltlich passendes Glied der Darstellung, weil es als grundsätzliche Aussage sowohl von der Vergangenheit als auch von der Gegenwart und der Zukunft gilt.¹

Het ‘jullie zijn gered’ [passieve vorm!; AW] dient dus als basis voor het verstaan van de opstanding in verleden, heden en toekomst. Paulus’ expliciet noemen van ‘hij is begraven’ benadrukt de ‘dode kant’ van de Paasgeschiedenis. Sommige Korintiërs hadden namelijk het verlangen naar een opstanding zonder eerst te sterven. Door zo nadrukkelijk het begraven zijn van Jezus te noemen, laat Paulus zien dat ook bij Jezus opwekking onmogelijk is zonder eerst te sterven.²

Ik moet, in aanvulling op Schneider, nog iets zeggen over ἐτάφη (ind. aor. pass. 3 pl. θάπτω = “bury.”).³ Sellin zegt

Ob ἐτάφη die Tradition vom leeren Grab voraussetzte (...), ist letzten Endes belanglos: „auferweckt“ setzt selbstverständlich ein leeres Grab voraus – aber noch nicht ein ausgebaute Erzählung vom Finden des leeren Grabes. Für Paulus ist das ἐτάφη im Makrokontext jedoch von wesentlicher Bedeutung (...).⁴

Ook het ὠφθη ‘hij verscheen’ verwijst naar de opstandingsthematiek. Volgens Schneider is het gevolg van de opwekking van Jezus,

daß sie bei denen, die ihm begegneten, ein neues Leben, eine Art von *Auferstehung* bewirkte: Indem die in den VV 5-7 genannten Personen den Auferstandenen sahen, glaubten sie und erfuhren ein neues Leben, weil sie durch die Erscheinung in die Auferstehung Jesu hineingenommen wurden und an ihr Teil hatten.⁵

Deze ervaringen waren mogelijk begrens.⁶

Aber unter dem Gesichtspunkt, daß auch diese Erfahrung Teilhabe an der Auferstehung Jesu und damit Leben gewährte, ist sie mit dem vergleichbar, was andere Glaubende, die aus Jesu Gegenwart heraus leben (V 23; ...), in ihren von Gott gegebenen Auferstehungen erleben.⁷

Paulus gebruikt de analogie van het zaad (vv. 42-44), legt een verbinding tussen de opwekking van Christus en de opstanding van de christenen (vv. 13, 16) en legt uit dat het lichaam van de christen, om op te staan, veranderd moeten worden tot een onsterfelijk lichaam (vv. 52, 53). Hieruit blijkt dat Paulus bij zowel de opwekking van Christus als bij de opstanding van de christen aan een vorm van ‘getransformeerde lichamelijkeheid’ gedacht moet hebben.

Conclusies

¹ Schneider, *Deutung*, 128-9.

² Schneider, *Deutung*, 129.

³ BDAG, artikel θάπτω.

⁴ Sellin, *Streit*, 238 voetnoot 27; zie ook Sellin, *Streit*, 253 voetnoot 96. Maar zie mijn opmerking aan het begin van 4.2. Dat Schneider ἐτάφη niet bespreekt maar ἐτάφη alleen gebruikt om ‘de dode kant’ van de Paasgeschiedenis uit te leggen begrijp ik niet. Vgl. Schneider, 129. Mogelijk heeft dit te maken met zijn basishypothese vgl. Schneider, 22. Volgens Schneider hadden de Korintiërs twijfel aan de werkzaamheid van het opstandingsleven in het hier en nu. Maar Marion L. Soards schrijft: As Paul’s letter has indicated, the Corinthians have an experience with the presence and the power of God’s Spirit that informs them of the real, even divine, substance to the life of their congregation.

Zij hadden ervaringen genoeg dus. Vgl. Marion L. Soards, *1 Corinthians*, New International Biblical Commentary (New Testament series; Peabody, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2004), 326.

⁵ Schneider, *Deutung*, 131.

⁶ Volgens Schneider ziet Paulus zichzelf uitdrukkelijk als de laatste; toch kan het ook zijn dat Paulus het woord ἔσχον hier retorisch gebruikt. Vgl. Schneider, *Deutung*, 132.

⁷ Schneider, *Deutung*, 132. De conclusie van ‘het deel hebben aan deze opwekking, ook als je de verschenen Jezus niet hebt ontmoet’, is wat mij betreft een terechte.

Ik trek de volgende conclusies. Ik heb gezocht naar aanknopingspunten in de tekst die voorstellingen die Paulus had bij 'Jezus leeft en hij is verschenen' preciezer in kunnen vullen. Deze heb ik gevonden in 'jullie zijn gered', 'hij is begraven', 'hij is opgewekt' en 'hij verscheen.' De opwekking van Jezus is voor Paulus het fundament waarvan het gered zijn het resultaat is. Deze redding is van belang voor het verstaan van opstanding in het verleden, heden en toekomst. Jezus' sterven en begraven zijn, is **voor** Paulus nodig om over Jezus' opgewekt zijn te kunnen spreken. Voor opwekking of opstanding moet je in de regel eerst sterven.¹ Met het 'hij verscheen' wil Paulus het gebeuren van 'toen en daar' verbinden met het opstandingsleven 'hier en nu'. Door de verschijningen kregen de apostelen en zichzelf deel aan het opstandingsleven van Jezus. Door je als gelovige met de aanwezige Jezus te verbinden, kan jijzelf nu ook deel krijgen aan dit opstandingsleven. Paulus heeft het niet alleen over het ervaren van het opstandingsleven in het 'hier en nu', maar ook over een gebeuren op een bepaalde plaats en op een bepaald moment in de tijd en dit gebeuren is voor Paulus de basis voor de ervaring in het 'hier en nu.' Paulus heeft bij opstanding 'een vorm van getransformeerde lichamelijke' voor ogen.

4.3 WERKVERTALING

Werkwijze

Ik geef eerst het Griekse tekstfragment weer.² Daarna vertaal ik kernwoorden en leg grammaticale keuzes uit. Indien relevant noem ik nog de keuzes die in Nederlandse vertalingen zijn gemaakt. Ik gebruik daarvoor de Statenvertaling, de NBG-vertaling, de Willibrord-vertaling, de NBV-vertaling en de Bijbel in Gewone Taal.³ Aan het eind geef ik mijn vertaling van het fragment.

VERS 12

Εἰ δὲ Χριστὸς κηρύσσεται ὅτι ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται,

Onderbouwing

κηρύσσεται: ind. prs. pass 3 sing. κηρύσσω "proclaim aloud."⁴

Met het tijdloze praesens indicativus geeft de schrijver aan dat het beschrevene nog steeds aan het gebeuren is. Von Siebenthal spreekt van een "unpersönliches Passiv."⁵

ἐγήγερται: ind. pf. med. (pass.) 3 sing. ἐγείρω "be raised, rise."⁶

Door dit perfectum indicativus wordt de voortdurende werkelijkheid van de opwekking van Jezus benadrukt: "ist auferweckt worden (und lebt jetzt)."⁷

Nederlandse vertalingen

De Bijbel in Gewone taal en de Willibrord-vertaling vertalen 'is opgestaan'. Gezien de mediale vorm kan dit wel. Ook 'opstanding' blijft immers een daad van God, maar wel een daad die sterk is verbonden met het subject. Maar omdat de vorm ook passief vertaald kan worden, kies ik voor 'opgewekt'.

Vertaling.

Indien nu van Christus wordt verkondigd dat hij uit doden is opgewekt

πῶς λέγουσιν ἐν ὑμῖν τινες ὅτι ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν;

¹ 'In de regel' omdat Paulus nog verwachtte dat dit niet voor iedereen zou gelden, vgl. 1 Kor. 15:51.

² Dit fragment kies ik steeds op basis van de Griekse zin, dus niet op basis van het vers. Voor het overzicht geef ik wel aan wanneer een nieuw vers begint.

³ In de bijlage (52-3) staan deze vertalingen naast elkaar.

⁴ BDAG, artikel κηρύσσω 2bβ.

⁵ Heinrich von Siebenthal, *Griechische Grammatik zum Neuen Testament. Neubearbeitung und Erweiterung der Grammatik Hoffmann / von Siebenthal* (Gießen: Brunnen Verlag, 2011), 373.

⁶ BDAG, artikel ἐγείρω 7.

⁷ Von Siebenthal, *Grammatik*, 333.

Onderbouwing

πῶς “With what right? How dare you?”¹

λέγουσιν: ind. prs. act. 3 plur. λέγω “maintain, declare, proclaim.”²

ἀνάστασις νεκρῶν “of the future resurrection (...), linked with Judgement Day.”³

Νεκρῶν is een Genitivus Subiectivus. Deze geeft het subject (hier: de doden) aan van de handeling die in het bijbehorende zelfstandig naamwoord ligt opgesloten.⁴

Nederlandse vertalingen

De Bijbel in Gewone Taal vertaalt ‘geloven’.⁵ De NBV vertaalt ‘dat de doden niet zullen opstaan’.

Vertaling.

Hoezo verkondigen sommigen onder u dat er geen opstanding van doden is?

VERS 13

εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται·

Onderbouwing

Dit is een conditionele zin. Von Siebenthal noemt deze constructie een “*indefiniten Fall* (...): Verhältnis der Protasis zur Wirklichkeit wird als unbestimmt (“indefinit”), Schlüsselfolgerung aber als (logisch) notwendig hingestellt.”⁶

Nederlandse vertalingen

De Bijbel in Gewone Taal voegt woorden toe en maakt er een vraagzin van. De Statenvertaling voegt ‘en’ toe. De Willibrord kiest voor het werkwoord ‘bestaan’ in plaats van ‘zijn’ en vertaalt anders dan in vers 12 ‘verrezen’, maar handhaaft dus wel de mediale betekenis.

Vertaling.

Indien er geen opstanding van doden is, is zelfs Christus niet opgewekt;

VERS 14

εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα [καὶ] τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν·

Onderbouwing

κενόν: bnw. acc. m. sing κενός “empty”, of things: *without content, without any basis, without truth, without power.*⁷ ἄρα “then, as a result.”⁸

ἡμῶν. Diverse handschriften, met Codex Vaticanus als meest gezaghebbende, lezen ἡμῶν na πίστις (zie NA²⁸). Als deze lezing wordt aangehouden gaat het over ‘ons geloof’, dit betekent inclusief het geloof van Paulus zelf.⁹ Het feit dat slechts de getuigen die deze lezing ondersteunen worden weergegeven betekent dat de ondersteuning voor de in de hoofdtekst opgenomen lezing zo sterk wordt geacht dat het weergeven van de getuigen niet nodig is. Daarom handhaaf ik de lezing.

¹ BDAG, artikel πῶς 1aγ.

² BDAG, artikel λέγω 2e.

³ BDAG, artikel ἀνάστασις νεκρῶν 2b.

⁴ Von Siebenthal, *Grammatik*, 239.

⁵ Waarschijnlijk is de keus van de vertalers hier ingegeven om voor de lezers duidelijk te maken dat hetgeen hier wordt ‘verkondigd’ ook daadwerkelijk door hen wordt ‘geloofd’.

⁶ Von Siebenthal, *Grammatik*, 537.

⁷ BDAG, artikel κενός 2a.

⁸ BDAG, artikel ἄρα 2a.

⁹ Fitzmyer stelt dat dit in tegenspraak is met de Damascuservaring van Paulus zelf “which was far from useless”, 563. Dit laatste klopt. Maar volgens mij zou je ook met Paulus kunnen zeggen dat ook dat die ervaring ‘leeg’ wordt juist *als Christus niet is opgewekt*.

Nederlandse vertalingen

Κενός kan op vele manieren worden vertaald en dit gebeurt in de Nederlandse vertalingen ook. Ik kies voor 'zonder inhoud' en voor 'zonder enige basis'.

Vertaling.

indien Christus niet is opgewekt, zonder inhoud is dan onze verkondiging, en zonder enige basis is jullie geloof;

VERS 15

εὐρισκόμεθα δὲ καὶ ψευδομάρτυρες τοῦ θεοῦ, ὅτι ἐμαρτυρήσαμεν κατὰ τοῦ θεοῦ ὅτι ἤγειρεν τὸν Χριστόν, ὃν οὐκ ἤγειρεν εἶπερ ἄρα νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται.

Onderbouwing

εὐρισκόμεθα: ind. prs. med. (pass.) 1 pl. εὐρίσκω "be found unstained in his judgment."¹
ψευδομάρτυρες: zhw. nom. m. pl. ψευδομαρτύς "pers. who give false testimony about God."²
ἐμαρτυρήσαμεν: ind. aor. act 1 pl. μαρτυρέω "bear witness against God by declaring that."³

Nederlandse vertalingen

De Bijbel in Gewone taal, de NBV en de Willibrord nemen het Griekse Praesens niet over. Ik kies voor 'ontdekken' omdat dit betrokkenheid van het subject weergeeft en zo de Mediale vorm recht doet. Het 'tegen God in getuigd' van de Willibrord neem ik over omdat er κατά staat.

Vertaling.

En wij ontdekken, dat wij een vals getuigenis over God geven, omdat wij hebben getuigd tegen God dat Hij Christus heeft opgewekt, die Hij niet heeft opgewekt als inderdaad de doden niet worden opgewekt.

VERS 16

εἰ γὰρ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται·

Onderbouwing

οὐδὲ "also not, not either, neither."⁴

Danker geeft als derde mogelijkheid 'neither'. Een mogelijke Nederlandse vertaling voor 'nether' is 'zelfs niet'.

Vertaling.

Want indien doden niet worden opgewekt, is zelfs Christus niet opgewekt.

VERS 17 en 18

εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, ματαία ἡ πίστις ὑμῶν, ἔτι ἐστὲ ἐν ταῖς ἀμαρτίαις ὑμῶν (18) ἄρα καὶ οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ ἀπώλοντο.

Onderbouwing

ματαία "idle, empty, fruitless, useless, powerless, lacking truth." Hier: "empty."⁵
B, D*; (Ir^{lat}) voegen εστιν 'het is' toe, maar de getuigen die het niet hebben zijn sterker (NA²⁸).
ἀμαρτίαις "sin" Hier: "sin viewed from the perspective of God's or Christ's response."⁶

¹ BDAG, artikel εὐρίσκω 2.

² BDAG, artikel ψευδομαρτύς.

³ BDAG, artikel μαρτυρέω 1α.

⁴ BDAG, artikel οὐδὲ 2.

⁵ DBAG, artikel μάταιος 1α.

⁶ BDAG, artikel ἀμαρτία.

κοιμηθέντες. part. aor. pass. nom. m. pl. κοιμάομαι med. van κοιμάω “those who died in communion w. Christ.”¹

Het participium wordt hier, met lidwoord, bijvoeglijk gebruikt en zo vertaal ik het ook.²

De mediale vorm heb ik *indirect-reflexief* vertaald.³

Nederlandse vertalingen

Als je de Engelse woorden die Danker geeft voor ματαία in het Nederlands vertaalt, heb je ongeveer de varianten in de Nederlandse vertalingen.

Vertaling.

Indien Christus niet is opgewekt, is jullie geloof leeg, zijn jullie nog in jullie zonden (18) en zijn zij die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus vergaan.

VERS 19

εἰ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἐν Χριστῷ ἠλπικότες ἐσμέν μόνον, ἐλεεινότεροι πάντων ἀνθρώπων ἐσμέν.

Onderbouwing

ἠλπικότες. part. pf. act. nom. m. pl. ἐλπίζω “put one’s confidence in someone or someth.”⁴

Het perfectum lijkt hier “(..) niet grammatisch, sondern retorisch/textpragmatisch bedingt (...).”⁵

Op het moment dat je het evangelie aanvaard hebt, begint het hopen. Je bent getekend door hoop. Vandaar dat ik niet vertaal ‘hoop gehad hebben’ maar ‘hopen’.

Discussie is er over waar μόνον betrekking op heeft. Thiselton stelt dat het niet op ‘in dit leven’ betrokken moet worden maar op “Christ with nothing beyond.”⁶

Nederlandse vertalingen

Alle vijf kiezen zij voor de optie ‘alleen’ te betrekken op ‘dit leven’.

Vertaling.

Indien wij in dit leven hopen op Christus alleen, zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen.

4.4 RETORIEK IN DE PERIKOOP

Als je vraagt wat de samenvatting van het Evangelie (vv. 3b -5) te maken heeft met de ontkenning van ἀνάστασις νεκρῶν (v.12), beland je in een discussie. Eriksson verdedigt de volgende stelling:

The thesis of this study is that the connection between the traditions and Paul’s text can best be understood when these traditions are seen as part of a rhetorical argumentation. The traditions function as rhetorical proof.⁷

Eriksson definieert ‘traditie’ als “an identifiable unit of transmitted material in a transmission process.”⁸ Eriksson zoekt naar het belang van tradities voor Paulus’ argumentatie. Hij suggereert

that the traditions constitute agreed upon premises which are the starting point for argumentation.¹

¹ BDAG, artikel κοιμάω 2a. Ik neem deze vertaling over.

² Von Siebenthal, *Grammatik*, 388.

³ Von Siebenthal, *Grammatik*, 303, 190b: het werkwoord heeft geen actieve vorm maar wel een actieve betekenis.

⁴ BDAG, artikel ἐλπίζω 1c.

⁵ Von Siebenthal, *Grammatik*, 334

⁶ Omdat μόνον aan het einde van de clause staat en omdat “strictly *only* qualifies the whole clause (...)” Vgl. Thiselton, *Epistle*, 1221 Hij vertaalt: “If in this life we have placed hope in Christ with nothing beyond, we are more to be pitied than all human beings.” Vgl. Thiselton, *Epistle*, 1214. Omdat dit grammaticaal mogelijk is kies ik voor deze vertaling. Bij het ‘vers voor vers’-commentaar bespreek ik nog andere argumenten.

⁷ Anders Eriksson, *Traditions as Rhetorical Proof: Pauline Argumentation in 1 Corinthians*, ConBNT29 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1998), 2.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 2.

Na een overzicht van de nieuw-testamentische retorische kritiek tot 1998, concludeert Eriksson that there is at present no consensus in New Testament scholarship concerning the use of rhetoric in exegesis. Historical critics see rhetoric primarily as a cultural artifact from the ancient Greco-Roman world which can give important parallels to the text of the New Testament. Literary interpreters put the emphasis on rhetoric as a theory to analyze the tekst and view the products of rhetorical activity as persuasive strategies in the text which affect our understanding of the text.²

Hoewel deze twee methoden elkaar niet uitsluiten kiest Eriksson voor de tweede omdat de eerste niet in een theorie geformuleerd is en dus van weinig nut is als analytisch middel.³ Met behulp van, de door Eriksson ontworpen, vijf stappen ga ik nu in op de retoriek in 1 Kor. 15:12-19.⁴

“First Step: The Rhetorical Unit”⁵

Om een retorische eenheid te bepalen moet er een begin en een afsluiting te vinden zijn. De verbinding “between beginning and end (inclusio [insluiting; AW]) corresponds to the relationship between exordium [inleiding; AW] and peroratio [slotwoord; AW].”⁶

Kijken we naar 1 Kor. 15, dan valt het volgende vast te stellen. Het hoofdstuk wordt unaniem als retorische eenheid gezien door de *inclusio* tussen v. 2 (εἰκός) en v. 58 (κενός) en door het gegeven thema ἀνάστασις νεκρῶν, of ‘het opstandingslichaam’.⁷

“Second Step: Invention of Argumentation”⁸

Een kritische reconstructie is de eerste taak van de retoricus om zo de artistieke vindingrijkheid te ontdekken. Hiervoor is eerst een historische reconstructie van de situatie nodig.⁹ Vervolgens moeten zowel de retorische vragen worden gesteld als de vraag waar de tekst bij stilstaat. Ook moet het retorisch genre worden bepaald en de zaak waar de spreker mee geconfronteerd wordt.¹⁰

Er zijn vele vragen die te maken hebben met Paulus’ discussie over de opstanding in 1 Kor. 15.¹¹ Paulus kiest twee beslissende vragen:

- Het probleem van de opstanding van de gestorven christenen (argumentatie in vv. 12-34).
- Het probleem van de opstanding van het lichaam (argumentatie in vv. 35-57).

Omdat deze vragen door de hele retorische eenheid heen lopen is het lastig om erachter te komen waar Paulus nu precies tegen argumenteert.

I [Eriksson] would claim that the first question functions to lay a foundation for the second question and that the argumentation leads to its goal in 15:50-53.¹²

Paulus plaatst ‘de beslissende vraag’ over het belang van de dood en opwekking van Christus (namelijk de redding) tegenover deze vragen.

¹ Eriksson, *Traditions*, 3. Dit lijkt mij een goed uitgangspunt om naar de discussie in 1 Kor. 15:12-19 te kijken.

² Eriksson, *Traditions*, 11-20; zijn conclusie staat op 20.

³ Eriksson, *Traditions*, 30. Ik neem deze keus over omdat het analyseren van de rol van tradities een middel is om de tekst beter te gaan begrijpen.

⁴ Dat ik mij voornamelijk baseer op het boek van Eriksson heeft zijn beperking. Het boek biedt echter wel een uitgewerkte methode die goed toepasbaar is op de perikoop en e.e.a. op kan leveren voor de exegese.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 64.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 65.

⁷ Eriksson, *Traditions*, 233-4. Hoewel het ook gebruikelijk is de ‘kerygmatische traditie’ als startpunt van Paulus’ argumentatie te zien, en de vormkritiek zinnige dingen te zeggen heeft over de pre-Paulinische traditie en de voorgeschiedenis (relatie tot de getuigenissen van de opstanding bij de synoptici, zie bij de SQ), zegt dit niets over de coherentie van Paulus’ argumentatie in deze retorische eenheid.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 65

⁹ Eriksson, *Traditions*, 65. Dit is gebeurd in hoofdstuk 3.

¹⁰ Eriksson, *Traditions*, 65-9.

¹¹ Eriksson, *Traditions*, 242. Eriksson noemt er een aantal op de pp. 234-242.

¹² Eriksson, *Traditions*, 242. Eriksson wijst erop dat zo’n strategie bekend is binnen de retoriek.

[T]he original situation presupposes the theological significance of the resurrection of Christ as a known and accepted premise shared also by the audience.¹

Op dit gedeelde geloof is Paulus' argumentatie gebaseerd.

Waar het in de passage om gaat is afhankelijk van de vraag die ter discussie staat. Watson schrijft:

[Paul] does not prove that Christ has been raised from the dead, for that is assumed to be accepted by the audience (vv. 1-2, 11, 12), but that Christ's resurrection guarantees the Christian's resurrection.²

Om duidelijk te maken hij bedoelt met 'opstanding' geeft Paulus zijn eigen definitie. In deze definitie verbindt hij de opwekking van Christus met de opstanding van de gelovigen, zo maakt hij zijn punt naar de Korintiërs die deze opstandingen als niet verbonden zien.³ Voor wat betreft het retorisch genre concludeert Eriksson:

Paul's intent is clearly deliberative. He seeks to advise and persuade the Corinthians with reference to a particular belief and action. The inductive reasoning with many examples is a further indication that the genre is deliberative. A final indication that the rhetorical genre is the deliberative is the future time reference in the chapter.⁴

"Third Step: The Arrangement of Arguments"⁵

Voor de ordening van de argumenten is "a determination of the rhetorical strategy" en "the determination of the disposition for the rhetorical unit" nodig.⁶

Eriksson ziet de volgende retorische strategie bij Paulus:

First he attempts to transfer the case to the honorable class by citing the Gospel tradition to win the good-will of the Corinthians. Second he hides the discreditable part, behind the honorable part; the bodily resurrection of Christians behind the resurrection of Christ. He does so by bringing up the interpretation of the received gospel tradition as the issue in the exordium, and later on in the discussion of the "doubtful points" he introduces the two rounds of argumentation by presenting dissonant voices in the Corinthian church, 15:12 and 35.⁷

Eriksson maakt de volgende indeling van de retorische eenheid:⁸

- Het *exordium*, de aanhef (vv. 1, 2): Paulus laat zien dat hij de met zijn lezers gedeelde "Gospel tradition" die hij zelf ook heeft ontvangen correct interpreteert zo maakt hij zijn lezers ontvankelijk. Het grote belang van het onderwerp, de redding van zijn lezers, maakt Paulus ook duidelijk.⁹
- Het *narratio*, verhaal (vv. 3b-11) bevat: de traditie over de dood en opwekking van Christus (vv. 3b-5); de lijst van getuigen van de verschijningen (vv. 6-8); Paulus' eigen rol als autoriteit die de traditie mag interpreteren (vv. 9-11).¹⁰
- In de *argumentatio*, bewijsvoering (vv. 12-57) worden de twee beslissende vragen behandeld en weerlegd.¹¹ Wel moet steeds beseft worden dat Paulus de opvattingen van zijn

¹ Eriksson, *Traditions*, 243. Iemand als Bultmann leest Paulus' retoriek als poging om de opstanding te bewijzen. Barth stelt dat de Korintiërs er al in geloofden. Voor wat betreft de opstanding van Christus heeft Barth gelijk, als je de tekst bekijkt. Zie ook Eriksson, *Traditions*, 243, voetnoot 47.

² Watson, *Strategy*, 239.

³ Eriksson, *Traditions*, 244.

⁴ Het 'beraadslagende' blijkt ook uit het woordgebruik van Paulus in de perikoop: κενή (14), ματαία (17), en ἐλεεινότεροι (19). Deze wijzen allemaal op de 'nadelen' van als er geen ἀνάστασις νεκρῶν zou zijn. Vgl. Eriksson, *Traditions*, 245.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 69.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 69.

⁷ Eriksson, *Traditions*, 248.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 246-51. De indeling van van Watson wijkt voor de perikoop niet af van die van Eriksson. Vgl. Watson, *Strategy*, 238.

⁹ Eriksson, *Traditions*, 248. Natuurlijk heeft Paulus zo niet gedacht, Paulus schreef een brief waarin hij inging op specifieke vragen. Het is Erikssons' analyse die op de tekst van Paulus wordt toegepast. Het is belangrijk dit steeds te beseffen als ik Erikssons' analyse weergeef.

¹⁰ Eriksson, *Traditions*, 249.

¹¹ Watson spreekt hier over *conformatio* en *refutatio*. Vgl. Watson, *Strategy*, 248.

opponenten in *zijn* woorden weergeeft, wat kan betekenen dat hij deze opvattingen ongenueanceerder weergeeft om zijn eigen betoog sterker te maken. De perikoop (vv. 12-19) is de eerste *refutatio* (weerlegging), de mening van de opponenten als ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν wordt geciteerd en vervolgens weerlegd in “a chain of seven conditional clauses in enthymematic form [de vorm van algemeen aanvaarde impliciete premissen; AW].”¹ In de eerste *confirmatio* (vv. 20-34) zegt Paulus dat de opwekking van Christus en de opstanding van christenen verbonden zijn. De tweede *refutatio* (vv. 35-49) gaat over het opstandingslichaam. Paulus legt uit (met de analogie van het zaad, v. 35) dat het opstandingslichaam anders is dan het fysieke lichaam. In de tweede *confirmatio* (vv. 50-57) vertelt Paulus hoe hijzelf dit lichaam ziet. “Paul walks the tight rope between the Jewish apocalyptic affirmation of the bodily resurrection and a Hellenistic rejection of it.”² Met zijn ‘getransformeerde lichaam’ komt hij dicht bij het standpunt van zijn opponenten die opstanding van het lichaam afwezen. Maar Paulus handhaaft wel het voor hem essentiële element ‘lichaam’.

- Het *peroratio*, slotwoord (v. 58) is de korte conclusie van het betoog. Het woord κενός wordt aan het einde herhaald. Het slotwoord is voornamelijk gesteld in de gebiedende wijs.³

“Fourth Step: The Traditions in the Argumentation”⁴

Hier wordt de vraag gesteld welke argumentatieve functie de traditie heeft. Eriksson schrijft:

If several traditions are present in the rhetorical unit, each tradition will be studied seperately, analysing its role as proof from logos, from ethos and from pathos.⁵

- Het “Proof from Logos” is het rationele aspect. “In this part of the analysis the tradition will be studied both as regards its role in the argumentative pattern of the immediate context and the context of the rhetorical unit as a whole.”⁶
- Bij het “Proof from Ethos” zijn er drie te stellen vragen. “In what sence does the tradition affect the ethos of Paul? How does the ethos of the matter, i.e. the ethos of the tradition itself, influence the argumentation? In what sence does the ethos of the audience affect the role of the tradition as proof from ethos?”⁷
- Bij het “Proof from Pathos” gaat het over de emoties bij de lezer. Welke emoties roepen de tradities die Paulus noemt bij hen op? Hebben deze, door de lezers gevoelde, emoties de kracht van Paulus’ argumentatie positief beïnvloed?⁸

“The Gospel Tradition as Proof from Logos”⁹

“The Gospel Tradition in the First Refutatio, 15:12-19.”

Over de rol van “The Gospel Tradition” in de eerste *refutatio* (vv. 12-19) zegt Eriksson:

The rhetorical function of the Gospel tradition in the first *refutatio* is to supply the basic implied premise in an enthymematic chain of argumentation. This whole argument is an argument from the contrary designed to contradict the statement by some Corinthians that “there is no resurrection of the dead,” 15:12.¹⁰

Paulus legt uit dat opstanding een gebeurtenis is waarbij de ‘ontslapenen’ met Christus verenigd worden.¹¹ “This is the “linchpin” of Paul’s argument and directly derived from the tradition.”¹

¹ Eriksson, *Traditions*, 250.

² Eriksson, *Traditions*, 250.

³ Eriksson, *Traditions*, 250-1.

⁴ Eriksson, *Traditions*, 70.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 70. Omdat er in de perikoop meerdere tradities aanwezig zijn, volg ik deze methode.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 71.

⁷ Eriksson, *Traditions*, 71.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 71.

⁹ Eriksson, *Traditions*, 251.

¹⁰ Eriksson, *Traditions*, 255.

¹¹ Over hun lot was zorg binnen de gemeente: steeds meer mensen stierven en Christus’ komst bleef uit.

Het bewijs vanuit logos werkt als volgt. De conclusie van één algemeen aanvaarde impliciete *premissie* (in dit geval “The Gospel Tradition”) vormt steeds de *premissie* voor het volgende uitgangspunt.

Discovering the implied premises is to discern the premises of the audience, which the speaker uses as a common ground for argumentation.²

Ik geef hieronder steeds mijn werkvertaling cursief weer en ga vervolgens in op de retoriek.

Indien nu van Christus wordt verkondigd dat hij uit doden is opgewekt, hoezo verkondigen sommigen onder u dat er geen opstanding van doden is?

Vers 12 geeft de mening van de opposanten in Paulus’ woorden weer en functioneert als de *propositio* (formulering van het probleem) voor de vv. 12-19. De conclusie is impliciet: als jullie ἀνάστασις νεκρῶν ontkennen, kan Christus niet opgewekt zijn en ontkennen jullie het Evangelie.³ Paulus breidt ἐγγήγερται (v. 4) uit tot de traditionele formulering met de toevoeging ἐκ νεκρῶν (v. 12). De kern van Paulus’ argumentatie wordt zo de verbinding van beide opstandingen door te stellen dat de opwekking van Christus het eerste ‘geval’ van ἀνάστασις νεκρῶν is, er is er geen onderscheid tussen beiden.⁴

Indien er geen opstanding van doden is, is zelfs Christus niet opgewekt;

In v. 13 neemt Paulus de ontkenning van de opstanding als *premissie* voor de argumentatie en laat de logische consequenties zien.

This argumentation is not an expression of Paul’s own view, not an expression of Corinthian views, but Paul’s refutation of the logical conclusion of their views.⁵

Deze conclusie is absurd: zonder ἀνάστασις νεκρῶν kan Christus (die immers één van de doden was) ook niet opgewekt zijn.⁶

indien Christus niet is opgewekt, zonder inhoud is dan onze verkondiging, en zonder enige basis is jullie geloof;

Hier wordt de getrokken conclusie de *premissie* voor de derde *enthymema*.⁷ “Paul elaborates the consequences of a denial of the key term ἐγγήγερται in the tradition.”⁸ Als Christus niet is opgewekt, maar het evangelie verkondigt dat Christus opgewekt is, dan is onze verkondiging zonder inhoud en jullie geloof zonder enige basis. “Denying the resurrection thus implies a denial of the Gospel, and by this argument the implicit conclusion in the first enthymeme is made explicit.”⁹ De redding van de Korinthiërs is in het geding.¹⁰

En wij ontdekken, dat wij een vals getuigenis over God geven, omdat wij hebben getuigd tegen God dat Hij Christus heeft opgewekt, die Hij niet heeft opgewekt als de doden niet worden opgewekt.

De vierde voorwaardelijke clause in v. 15 gaat nog een stap verder met de conclusie uit v. 14. Het getuigenis is niet slechts nutteloos geworden maar ook wij, de getuigen zelf, getuigen tegen God. Paulus varieert de formulering in vers 14 (als de doden niet worden opgewekt) in vergelijking met vers 12 (geen ἀνάστασις νεκρῶν) en vers 13 (Christus is niet opgewekt).

In all three formulations Paul presupposes that Christ’s resurrection is the prime example of the resurrection of the dead. This is underscored by the present tense of ἐγγήγερται in the

¹ Eriksson, *Traditions*, 255.

² Eriksson, *Traditions*, 256.

³ Eriksson, *Traditions*, 256-7.

⁴ Gebaseerd op de Adam-Christus-parallel, vgl. 15:44-49. Eén positieve uitzondering op de regel ‘doden staan niet op’ maakt dat die regel herzien moet worden. Zoals ‘alle raven zijn zwart’ ook nooit te bewijzen is. Het enige dat we (tot nu toe) weten, is dat er nog nooit een witte raaf is waargenomen.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 257.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 257-8.

⁷ Syllogisme (sluitrede) waarin één van de termen is verzwegen en kan worden aangevuld. *Van Dale*, enthymema.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 258.

⁹ Eriksson, *Traditions*, 258.

¹⁰ Eriksson, *Traditions*, 258.

continued elaboration of this verb and the fact that Paul in 15:13 has presupposed that Christ at least *was* one of the dead.¹

Want indien doden niet worden opgewekt, is zelfs Christus niet opgewekt

In de vijfde voorwaardelijke clausule (v. 16) herhaalt Paulus de tweede maar verandert ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν in νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται.

By this variation Paul accomplishes two things. First, since the plural νεκροί throughout the chapter refers to dead Christians, he stresses that the subject is not a general doctrine of resurrection. Second, he shows that the argument is a continued elaboration on the tradition, cf. the two occurrences of ἐγείρω.²

Dus kom je bij de ontkenning van ἀνάστασις νεκρῶν uit op een absurde conclusie. Op een tegenspraak zou ik als wiskundige zeggen. Ik denk hierbij aan het wiskundige bewijs 'uit het ongerijmde'. Dit werkt als volgt. Stel dat de stelling niet waar is (er is geen ἀνάστασις νεκρῶν). Als ik vervolgens ga redeneren kom ik uit op een tegenspraak (dan is Christus ook niet opgewekt), dus moet de stelling wel waar zijn.

Indien Christus niet is opgewekt, is jullie geloof leeg, zijn jullie nog in jullie zonden en zijn zij die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus vergaan.

In de zesde conditionele clausule (vv. 17, 18) wordt de conclusie van de vorige de nieuwe *premissie*. Als variatie op de derde clausule (v. 14) is nu niet het evangelie maar het geloof van de Korintiërs zelf het hoofdthema. Maar de clausule gaat verder dan de voorgaande door de drie desastreuze consequenties voor de Korintiërs te laten zien.³ Deze consequenties zijn variaties op 'het tot geloof komen' (v.2); 'het voor onze zonden' (v. 3b); 'uw redding' (v. 2).⁴

The third is an application of the denial of the Gospel to the immediate exigence, the death of some Corinthian Christians; they are lost and will never receive the salvation promised in the Gospel.⁵

Indien wij in dit leven hopen op Christus alleen, zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen.

De zevende conditionele clausule (v. 19) gaat verder met de logische conclusie van de vorige. "If those who have died in Christ have perished, then our hope is just fort his life."⁶ Zo concludeert Eriksson. Maar omdat ik anders heb vertaald, moet ik mijn conclusie anders formuleren. Omdat Christus niet is opgewekt, moet de conclusie zijn dat er ook geen ἀνάστασις νεκρῶν is. Daardoor zijn de gelovigen in Korinthe meer te beklagen dan mensen die geloven dat er 'niets' is na dit leven. Omdat zij dit niet geloven, worden zij niet teleurgesteld. Wij echter hopen op Christus, maar die blijkt niet opgewekt te zijn, dus wij hopen iets, namelijk ἀνάστασις νεκρῶν, die er niet kan zijn omdat Christus niet opgewekt kan zijn. Daarom is de conclusie: wij zijn van alle mensen het meest beklagenswaardig. Dit is de logische consequentie van een ontkenning van ἀνάστασις νεκρῶν. Of zoals Eriksson op grond van Paulus' betoog concludeert:

Whereas they [de ontkenners; AW] separate the resurrection of Christ and the resurrection of the believers in order to deny the future bodily resurrection of Christians, Paul's interpretation of this part of the Gospel is that Christ and the Christians are so intimately united that Christ's bodily resurrection necessitates the Christian's bodily resurrection.⁷

"The Gospel Tradition as Proof from Ethos"⁸

¹ Eriksson, *Traditions*, 259.

² Eriksson, *Traditions*, 259. Aangezien het hoofdstuk over een hele concrete situatie gaat, klopt het idee dat Paulus een 'algemene leer over de opstanding' zou willen geven überhaupt niet.

³ Eriksson, *Traditions*, 259.

⁴ Eriksson, *Traditions*, 260.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 260.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 260.

⁷ Eriksson, *Traditions*, 261. Zie ook Watson, *Strategy*, 239.

⁸ Eriksson, *Traditions*, 275.

De redding van de mens door de dood en opwekking van Christus is een zaak van het grootste belang. Paulus' beroep op het evangelie is een beroep op het ethos van zijn lezers. Het evangelie is immers een expressie van de zelfidentiteit van de Korintiërs. Paulus benadrukt wat hij met hen deelt. Doordat Paulus zelf bij de getuigen van de verschijningen van Christus hoort, is hij iemand met autoriteit die deze traditie correct interpreteert.¹

“The Gospel Tradition as Proof from Pathos”²

De oproep is ook emotioneel, “directed towards hope and fear.”³ Er staat wat op het spel: de redding. Het thema van vers 2 wordt weer opgepakt in vers 19. Als je niet vasthoudt aan de verkondigde boodschap, ben je tevergeefs tot geloof gekomen (v. 2). Aan het eind van het *refutatio* komt het terug: jouw geloof is leeg als Christus niet is opgewekt (v. 17) en als jij in dit leven op Christus alleen hoopt, ben je het meest te beklagen van alle mensen.⁴

“Fifth Step: Conclusion about Rhetorical Effectiveness”⁵

Bij de retorische effectiviteit gaat het om de vraag naar de mogelijke reacties van de Korintiërs.⁶ Maar we weten niet hoe de Korintiërs hebben gereageerd op Paulus' betoog. Uit Paulus' tweede brief aan de Korintiërs valt in ieder geval op te maken dat de problemen zeker niet opgelost waren maar hier zijn geen duidelijke conclusies over de retorische effectiviteit aan te verbinden.⁷

In hoofdstuk 15 zal dit laatst genoemde beroep op de emoties mogelijk effectiever gewerkt hebben dan ‘alleen maar een beroep op logica’.

Verder gebruikt Paulus een inductieve ketting van redeneren. Hij gaat van één bijzondere situatie (de opwekking van de dode Christus) naar de algemene situatie (ἀνάστασις νεκρῶν). Dit is ook een bekende wiskundige bewijsvoering. Laat zien dat iets waar is voor het getal 1. Neem aan dat het waar is voor variabele ‘n’. Toon aan dat het waar is voor ‘n+1’. Dan is het waar voor alle n >1. Populair gezegd: het ‘dominostenen-principe’.

Daarnaast gebruikt Paulus drie keer hetzelfde argumentatiepatroon (vv. 13, 15b en 16), en dit versterkt het thema.⁸

Volgens Eriksson is “the relationship between tradition and argumentation [...] the [een; AW] key to unlock the interpretation of 1 Cor 15.”⁹ Dat Paulus de traditie gebruikt in zijn retorische argumentatie heb ik, aan de hand van Eriksson, in deze paragraaf wel aangetoond.

4.5 VERS VOOR VERS COMMENTAAR

Inleiding

Korinthe was als havenstad van de provincie Achaje een belangrijk knooppunt tussen Oost en West. Dit betekent dat de mensen daar midden in het geschetste spanningsveld tussen hellenisme en jodendom leefden. Dat hun ideeën over ἀνάστασις νεκρῶν hierdoor beïnvloed zijn, heb ik duidelijk gemaakt in hoofdstuk 3. Dit is voor de exegese van de perikoop van groot belang, omdat het een idee kan geven hoe zij tegen ἀνάστασις νεκρῶν aankeken en met wie Paulus dus een discussie voerde.

Commentaar

¹ Eriksson, *Traditions*, 276. Correct, tegenover de vele Korintische interpretaties.

² Eriksson, *Traditions*, 276.

³ Eriksson, *Traditions*, 276.

⁴ Eriksson, *Traditions*, 276. Ik heb de formulering van Eriksson aangepast.

⁵ Eriksson, *Traditions*, 71.

⁶ Eriksson, *Traditions*, 71.

⁷ En dan heb ik het nog maar niet over het bezoek dat Paulus nog aan de gemeente moest brengen en de verloren gegane brief die waarschijnlijk is geschreven tussen 1 Kor. en 2 Kor.

⁸ Dit is duidelijk te zien in de toenemende heftigheid van de consequenties vgl. vv. 14b, 15a, 17, 18. Vgl. Eriksson, *Traditions*, 259.

⁹ Eriksson, *Traditions*, 278.

(12) *Indien nu van Christus wordt verkondigd dat hij uit doden is opgewekt, hoezo verkondigen sommigen onder u dat er geen opstanding van doden is?*

Dat Christus is opgewekt is de essentie van het evangelie (v. 4b). De vraag die volgt drukt onthutsing uit.¹ De mogelijkheid van een ἀνάστασις νεκρῶν ontkennen is het fundament onder het christelijk geloof verwijderen.² Het is de vraag of Paulus direct al ἀνάστασις νεκρῶν verkondigde of dat hij deze voor het eerst benoemt nu hij met het probleem van de gestorvenen (v. 6) voor de terugkeer van Christus wordt geconfronteerd.³

Voor Grieks sprekende joden was de term ἀνάστασις νεκρῶν bekend, hij verschijnt namelijk in het Palestijnse Judaïsme van de tweede eeuw v. Chr. (Dan. 12:2; 2 Mac. 7:14).⁴ Voor een aantal Korintiërs die sterk beïnvloed waren door de populaire Griekse en Romeinse filosofie, zal opstanding een voorwerp van spot geweest zijn (Hand. 17:32).⁵ Paulus' taal verstonden zij als opstanding van een 'lichaam' en dit vonden zij filosofisch ridicuul maar dat alle Korintiërs lichamelijke opstanding een absurd idee vonden kan zeker niet gesteld worden.⁶ Onder de vroege christenen voerde ἀνάστασις νεκρῶν de boventoon en werd op verschillende manieren verwoord.⁷ De scherpte van de vraag is volgens Zeller "dass die Behauptung eines Einzelfalls von Auferstehung mit der generellen Leugnung von Auferstehung unvereinbar ist."⁸ Ook Soards gaat hier van uit.⁹

Schrage ziet dit genuanceerder; volgens hem is, als de opwekking van Jezus vast staat, niet slechts daardoor een loochening van ἀνάστασις νεκρῶν logisch onhoudbaar maar

Entscheidend ist vielmehr, daß die Wirklichkeit der Auferweckung Jesu als Anbruch der neuen Welt und als eschatologischer Beginn und Grund der Totenauferstehung zu verstehen ist, so daß von daher eine Isolation der Auferweckung Jesu als singulärer Einzelfall ganz unvorstellbar ist.¹⁰

Ik vind dit een valide argument omdat dit ook aansluit bij vv. 20 e.v. waar Paulus duidelijk deze eschatologische verbinding maakt. Paulus' retorische argumentatie krijgt hierdoor een sterker fundament.

(13) *Indien er geen opstanding van doden is, is zelfs Christus niet opgewekt:*

Een a priori ontkenning van ἀνάστασις νεκρῶν sluit dus logischerwijs de opwekking van Christus uit.¹¹

¹ Zeller stelt dat de vraag verwijtend is. Vgl. Dieter Zeller, *Der erste Brief an die Korinther übersetzt und erklärt*, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament 5 (Göttingen: Van den hoek & Ruprecht, 2010), 477. Schneider gaat een totaal andere kant op. Hij ziet veeleer een praktisch pastoraal probleem van mensen die in een geestelijke crisis geraakt zijn en die Paulus wil bijstaan. Vgl. Schneider, *Deutung 223*. Ik deel zijn grondhypothese niet (zie 4.2) maar ik vind ik wel dat verwijtend hier te sterk is uitgedrukt. Iets pastoraals, gezien de algemene toon in de brief, kan ik er ook wel in zien. Vandaar mijn keuze voor 'onthutsing'.

² Thiselton, *Epistle*, 1216. "I must now saw off the branch on which am sitting." (Wittgenstein). Vgl. ook Karl Barth, *Die Auferstehung der Toten. Eine Akademische Vorlesung über 1 Kor. 15* (München: Raifer Verlag, 1926), 90.

³ Vgl. 1 Thes 4:13-17, waar dit ook lijkt te spelen. Vgl. Fitzmyer, 562. De vraag is interessant, maar voor de exegese van de perikoop gaat het om de verkondiging van ἀνάστασις νεκρῶν op basis van de opwekking van Christus en niet over vanaf welk moment Paulus ἀνάστασις νεκρῶν verkondigde.

⁴ Zie 3.1.

⁵ Fitzmyer, *New*, 562. In de vv. 44-54 gaat Paulus hierop in. Met name in v. 44 lijkt hij de Griekse sceptici van repliek te dienen: σπείρεται σῶμα ψυχικόν, ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν.

⁶ Zie hiervoor mijn paragrafen 3.2, 3.3 en de conclusies in 3.4.

⁷ Fitzmyer, *New*, 563. Zie bijvoorbeeld Rom. 1:4, Mat. 22:31, Luc. 20:35, Hand. 4:2; 24:21; 26:23, Heb. 6:2.

⁸ Zeller, *Brief*, 477. Echter vgl. Wolfgang Schrage, *Der erste Brief an die Korinther* Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament (Düsseldorf: Neukirchener Verlag, 2001), 125 voetnoot 564. Schrage citeert hier Robertson/Plummer:

(...) halten es für möglich dass die τινές erklärt haben: "His (sc. Christi) case was unique, and proved nothing as to the rest of mankind."

Mijn idee is dat het zeker mogelijk is dat er onder die sommigen weer een aantal waren die zo dachten. Mijn conclusie is eenvoudig: dan heeft Paulus hen in ieder geval niet kunnen overtuigen met zijn argumentatie. Het lijkt mij overigens niet logisch dat een meerderheid zo dacht. Maar we hebben slechts Paulus' woorden, dus alles wat we zeggen blijft onzeker.

⁹ Soards, *1 Corinthians*, 325-6.

¹⁰ Schrage, *Erste*, 127-8. [Cursief; AW].

¹¹ Maar vgl. Schrage, *Erste*, 126:

Das ist jedoch nicht "ein Spiel mit dem logischen Gesetz, dass ein allgemeiner negativer Satz nicht aufrecht erhalten werden kann, wenn eine positive Ausnahme nachgewiesen ist."

These verses underline *Paul's expectation that believing Christians will respect logical coherence and rational thought.*¹

Het is duidelijk dat de opwekking van Christus het probleem niet was. Op dit gedeelde geloof beroept Paulus zich in de vv. 3b-5.² Maar wat stelt Paulus zich nu bij het begrip ἀνάστασις νεκρῶν voor? Hier gaat hij in de perikoop niet direct op in. Verderop in het hoofdstuk doet hij dit wel. In de vv. 20-34 benadrukt hij nogmaals de verbinding tussen de opwekking van Christus en die van de Korintiërs. Ook spreekt hij over de zinloosheid van alles als 'de doden toch niet worden opgewekt' (v. 32b). Bij de vv. 35-50 gaat hij in op het lichaam dat moet veranderen om deel te kunnen krijgen aan de opstanding. Daarna gaat hij in op wat er aan het einde gaat gebeuren (de vv. 51-55). Dat Paulus, als kenner van het joods-apocalyptische denken, bekend was met de apocalyptische eindtijdverwachting hoeft hier geen betoog meer.³ Dat hij een spoedig einde verwachtte, is op te maken uit vv. 51, 52.⁴ Paulus stelt zich hier dus ἀνάστασις νεκρῶν in eschatologische zin voor. De eschatologische opstanding van christenen op de jongste dag. Deze werd door zijn opposenten ontkend. Maar zij kunnen deze opstanding niet ontkennen zonder ook de gemeenschappelijke basis van het christelijk geloof, de opwekking van Christus, te ontkennen.

(14) *indien Christus niet is opgewekt, zonder inhoud is dan onze verkondiging, en zonder enige basis is jullie geloof;*

Thiselton zegt "if the linchpin is removed a multitude of dependent derivations collapses[.]"⁵ Zie de vv. 15, 17, 18. Of zoals Schrage samenvat: "Es gibt keinen christlichen Glauben ohne diesen österlichen Inhalt."⁶

(15) *wij ontdekken, dat wij een vals getuigenis over God geven, omdat wij hebben getuigd tegen God dat Hij Christus heeft opgewekt, die Hij niet heeft opgewekt als de doden niet worden opgewekt.*

Fitzmyer schrijft:

we have foisted upon you and all those whom we have evangelized a hoax of no little proportion. Paul again ascribes to God the efficient causality of Christ's resurrection, (...), he [Paulus; AW] has not forgotten the role that God the Father has played in the resurrection, and of this role he and others have been witnesses (...).⁷

Het gaat om een complete theologie die in het geding is.⁸

(16) *Want indien doden niet worden opgewekt, is zelfs Christus niet opgewekt*

Zie v. 13; alleen wordt het naamwoord ἀνάστασις νεκρῶν vervangen door de werkwoordsvorm ἐκ νεκρῶν ἐγήγερτα.⁹ De herhaling dient

Toch maakt ook Schrage (m.i. terecht) de onlosmakelijke verbinding tussen beiden, gezien de samenhangende voorstellingen en het betekenskader van de apocalyptiek dat Paulus heeft en die de Adam-Christus-analogie versterkt. Vgl. ook 1 Kor. 6:14, 2 Kor. 4:14 en Rom. 8:11.

¹ Thiselton, *Epistle*, 1217. Hij vertaalt: "then neither can (logical *can*, not *can* of empirical possibility)."

² Zie 4.2.

³ Hij kende immers de joodse en Grieks-hellenistische denkwijzen. In beide had apocalyptiek een plaats. Zie ook 3.1 en 3.2.

⁴ Interessant is hierbij het verschil met 1 Tess. 4:15-17. Hier verwacht Paulus nog dat 'wij', Paulus en zijn lezers, in leven zullen zijn. In 1 Kor. 15:51 is die zekerheid al minder: 'wij zullen niet allemaal eerst sterven'. Nu is 1 Thes. uit 50 n. Chr. en 1 Kor. uit 54 n. Chr. In die vier jaar heeft hij zijn mening dus al wat bij moeten stellen en is de zekerheid 'dat hij het nog mee zal maken' al minder geworden.

⁵ Thiselton, *Epistle*, 1218.

⁶ Schrage, *Erste*, 130.

⁷ Fitzmyer, *New*, 563-4. God is hier subject. Vgl. Schrage, *Erste*, 131.

⁸ Thiselton, *Epistle*, 1219.

⁹ Fitzmyer, *New*, 564.

to intensify the cumulative and increasingly devastating chain of consequences which the counterproposition would entail.¹ Der Wechsel von $\delta\acute{\epsilon}$ zu $\gamma\acute{\alpha}\rho$ markiert den Rückbezug auf V 13.²

(17) *Indien Christus niet is opgewekt, is jullie geloof leeg, zijn jullie nog in jullie zonden (18) en zijn zij die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus vergaan.*

Een leeg geloof is een geloof dat geen vergeving en redding kan brengen voor de gelovigen. Paulus “implies clearly that the removal of human sins is indeed an effect of Christ’s resurrection (...).”³ Wat Paulus zijn lezers duidelijk wil maken is het volgende: dat een model van de verzoening “always [has to] be completed by the theme of the *identification* with Christ.”⁴ De dood van Christus ‘met het oog op’ onze zonden (v. 3b) is niet effectief als Christus niet werd opgewekt.⁵ Als Christus niet is opgewekt dan zijn zij die geloven in Christus, verloren gegaan in “*nothingness*”, net als hij.⁶

De metafoor ‘in slaap vallen’ (κοιμάω) voor sterven

regularly denotes the experience of death for Christians as pregnant with hope and becomes a standard term (...)[;]⁷

maar het verloren is hier “lost for good. They will never “awake” from sleep.”⁸

(19) *Indien wij in dit leven hoop gehad hebben op Christus alleen, zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen.*

Een overtuigend argument om $\mu\acute{o}\nu\upsilon\upsilon$ niet op ‘in dit leven’ te betrekken maar op “Christ with nothing beyond”, is het volgende.”⁹

Als deze hoop *alleen* daadwerkelijk op dit leven betrekking zou hebben, zijn gelovigen toch niet meer te beklagen dan ongelovigen? Zij hebben dan op zijn minst, net als de ongelovigen, een hoopvol aards leven. Schneider stelt: “Daß sich diese Hoffnung nach dem Tod nicht erfüllt, ist dabei unwichtig, weil sie, genau so wie die Ungläubigen, davon nichts mehr merken.”¹⁰ Gelovigen zijn dan niet meer te beklagen dan ongelovigen, maar dit lijkt Paulus hen juist wel toe te dichten.¹¹ Paulus wil zeggen: als in dit leven er op Christus alleen hoop is dan zijn we het meest te beklagen omdat alles verloren is.¹²

Zeller vat samen:

¹ Thiselton, *Epistle*, 1219.

² Schrage, *Erste*, 131.

³ Fitzmyer, *New*, 564. Paulus veronderstelt hier bepaalde kennis van de relatie tussen zonde en dood. Vgl. Soards, *1 Corinthians*, 327.

⁴ Thiselton, *Epistle*, 1220. Hij citeert J.K.S. Reid: ‘because he lives, we shall live also.’

⁵ Zeller, *Brief*, 478. Schrage, *Erste*, 132.

⁶ Fitzmyer, *New*, 564. Hij schrijft:

(...) those who have died believing in Christ, and the effects of the Christ-event are lost (ἀπώλοντο) in nothingness, just as he is. They too have suffered the same fate. This is the conclusion that Paul derives from vv. 16-17, and it corresponds to that in v. 15. Instead of being justified Christians whom God has “glorified” (Rom. 8:30), “their end is destruction” (ἀπώλεια, Phil. 3:19). The faith that they put in Christ’s gospel (...) has not saved them.

⁷ Thiselton, *Epistle*, 1221. Κοιμάω “*fall asleep, die pass away*” vgl. BDAG, κοιμάω, artikel 2a. Zo kom ik op de metafoor ‘in slaap vallen’. Vgl. ook Schrage, *Erste*, 133.

Wohl aber kann Paulus meinen dass bei Voraussetzung der Auferweckung die gestorben Christen trotz ihres Todes “in Christus” sind

⁸ Thiselton, *Epistle*, 1221. Vgl. Zeller, *Brief*, 479. Hij schrijft: “Da sie noch in ihren Sünden sind, bedeutet das Verdammnis.”

⁹ Thiselton, *Epistle*, 1221. Voor een grammaticaal argument, zie bij mijn vertaling.

¹⁰ Schneider, *Deutung*, 157.

¹¹ NA²⁸ geeft bij 15:19 een randverwijzing naar 2 Baruch 21:13. “Want als er alleen dit leven voor iedereen was, dan zou niets bitterder zijn dan dit.” Deze uitspraken hingen in de tijd dat Paulus schreef (ca. 54 n. C) in de lucht. Maar Paulus formuleert wel net anders! Maar vgl. ook Sellin, *Streit*, 19. Sellin stelt “daß Paulus in diesem Abschnitt [1-34; AW] den Korinthern Heillosigkeit unterstellt, genauer gesagt: theologisch aufdeckt.”

¹² Thiselton, *Epistle*, 1221: “Paul carefully portrays someone *who has placed hope in Christ with nothing beyond*,(....)” Ook al vertaalt Schrage anders, deel ik wel zijn conclusie: “Hier kommt die ganze Radikalität der paulinischen Lebensperspektive und -einstellung heraus. Der Ausfall der Auferstehungsbotschaft ist nach Paulus durch nichts zu kompensieren.” Vgl. Schrage, *Erste*, 135.

In V 12.14.17 war die gemeente angeredet; nach dem Zwischenspiel in der 3. Pl. (V. 18) schließt sich Paulus mit den Lesern im „Wir“ zusammen. Es umfasst nicht nur die Apostel wie in V. 14f, sondern die Christen im Gegenüber zu allen anderen menschen. Sie haben in diesem Leben ihre Hoffnung auf Christus, den Auferweckten, gesetzt. Was ist nun ihr Los, wenn das Schicksal der in Christus entschlafenen in V. 18 richtig beschrieben ist?¹

Dan is deze hoop ongegrond, dan zijn de mensen die geen hoop hebben beter af omdat zij niet op iets hopen dat niet bestaat.²

4.6 CONCLUSIES

Hieronder volgen mijn conclusies.

- De opwekking van Jezus is voor Paulus het fundament waarvan het gered zijn het resultaat is. Deze redding is van belang voor het verstaan van opstanding in het verleden, heden en toekomst. Christus moest eerst sterven en begraven worden om opgewekt te kunnen worden. Dit is volgens Paulus voor zijn lezers niet anders. Met het 'hij verscheen' (voor hem een gebeuren op een bepaalde plaats en op een bepaald moment in de tijd waar hij getuige van was) verbindt Paulus het gebeuren van 'toen en daar' met het opstandingsleven nu.
- Paulus maakt gebruik van zijn retorische vaardigheden in de perikoop. Hij gebruikt de traditie achter vv. 3-8 voor zijn bewijs vanuit *logos*, *ethos* en *pathos*.
- De opwekking van Christus stond in Korinthe niet ter discussie. De ἀνάστασις νεκρῶν wel.
- Paulus stelt zich bij de ἀνάστασις νεκρῶν de eschatologische opstanding van de christenen op de jongste dag voor.
- Als Christus niet is opgewekt dan zijn zij die gelovend in Christus gestorven zijn vergaan in het niets, net als Christus. Het Christus-gebeuren heeft geen effect meer. Mensen die niet hopen op Christus zijn zelfs beter af (v. 19).

4.7 BEANTWOORDING VAN DE DEELVRAGEN 2 T/M 6.

Ik beantwoord hieronder de deelvragen 2 t/m 6.

Deelvraag 2:

Paulus neemt als gemeenschappelijke grond met de Korintiërs dat Jezus leeft en is verschenen (vgl. de vv 3-8). Zijn er in de tekst aanknopingspunten te vinden die helpen de voorstellingen die hij had bij 'Jezus leeft en is verschenen' preciezer in te vullen?

Achter 'Jezus leeft' zit bij Paulus Jezus' gestorven zijn en begraven worden. Anders kan hij niet opgewekt zijn. Jezus' verschijnen ziet Paulus als een gebeurtenis (die past binnen zijn 'Weltanschauung') waar hijzelf getuige van was. Dit gebeuren 'toen en daar' verbindt Paulus ook met het opstandingsleven van de Korintiërs in het 'hier en nu'.

Deelvraag 3:

Paulus gebruikt zijn retorische vaardigheden. Welke retorische middelen zet hij in en in hoeverre zal deze retoriek effectief gewerkt hebben?

Paulus maakt gebruik van de traditie in zijn retorsch betoog. Hij redeneert niet alleen vanuit het verstand (*logos*) maar ook vanuit moraal (*ethos*) en vanuit emotie (*pathos*). Met zijn bewijs uit *logos* laat hij zien dat zijn betoog rationeel verdedigbaar is. Met zijn bewijs uit *ethos* maakt hij verbinding

¹ Zeller, *Brief*, 479.

² Zeller, *Brief*, 479. Mijn vertaling drukt dit sterker uit dan de vertaling van Zeller.

met het gedeelde Evangelie dat ook de identiteit van de Korintiërs mede bepaalt. Met zijn bewijs uit *pathos* laat hij zien dat er nogal wat op het spel staat, namelijk hun redding.

In hoeverre dit allemaal effectief is geweest is natuurlijk lastig te zeggen. Het 'werk' dat Paulus na het schrijven van 1 Korintiërs nog te doen had in de gemeente duidt er in ieder geval op dat hij nog niet iedereen overtuigd had.

Deelvraag 4:

Paulus spreekt een bepaalde groep binnen de gemeente van Korinthe aan. In hoeverre werd er binnen deze groep wel geloofd dat Christus uit de dood is opgewekt maar niet dat er ook een algemene ἀνάστασις νεκρῶν is?

Paulus beroept zich in zijn betoog op de opwekking van Christus. Dat deze niet ter discussie stond blijkt vooral uit de vv. 3b, 4 waar een gemeenschappelijke pre-Paulinische traditie wordt geciteerd. De algemene ἀνάστασις νεκρῶν is voor sommigen echter wel een probleem, zoals blijkt uit v. 12.

Deelvraag 5:

Wat stelt Paulus zich in 1 Kor.15 bij het begrip ἀνάστασις νεκρῶν voor en in hoeverre wordt dit begrip door hem ingekleurd door zijn verwachting van het spoedig einde (vgl. vv. 51, 52)?

Paulus stelt zich de eschatologische opstanding van de christenen op de jongste dag voor. Deze voorstelling is mede bepaald door zijn persoonlijke, door de apocalyptiek ingekleurde, eindtijdverwachting en zijn eigen verwachting van het spoedig einde. Deze opstanding heeft een lichamelijke vorm, maar het huidige lichaam moet wel worden getransformeerd om aan deze opstanding deel te kunnen hebben.

Deelvraag 6:

Indien Christus niet is opgewekt, is jullie geloof leeg, zijn jullie nog in jullie zonden en zijn zij die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus vergaan (vv. 17, 18). Wat bedoelt Paulus hiermee?

Het Christus-gebeuren heeft zonder de opwekking van Christus geen enkel effect meer. Ook degenen die gelovend in Christus gestorven zijn kunnen dan alleen maar vergaan in het niets, net als Christus

5. HERMENEUTISCHE UITWERKINGEN VAN DE PERIKOOP

5.1 INLEIDING

Nu de basis is gelegd ga ik in dit hermeneutische hoofdstuk een stap verder. Ik wil onderzoeken hoe een viertal Duitstalige theologen de perikoop hermeneutisch hebben uitgewerkt.¹ Omdat hun standpunten nogal uiteenlopen denk ik een aardig beeld te kunnen schetsen over hoe verschillend er hermeneutisch in de afgelopen honderd jaar met de perikoop is omgegaan. Ik gebruik het eigen werk van de theologen en focus mij in hun werk voornamelijk op de perikoop. Indien zij de perikoop zelf nauwelijks bespreken (dit is bij Bultmann en Lüdemann het geval) focus ik mij op hoe zij omgaan met Paulus en ἀνάστασις νεκρῶν vanuit de directe context van de perikoop. Ik besluit met een kritische reflectie op de hermeneutische keuzes die zij maken, neem mijn eigen positie in en beantwoord deelvraag 7.

5.2 TOT 1975: BARTH EN BULTMANN

KARL BARTH (1886-1968)

Samenvatting van Barths' kijk op de brief

Voor Barth is het hoofdstuk over de opstanding geen geïsoleerd hoofdstuk in de Korinthe-brief

Es bildet nicht nur den Schluß und Höhepunkt des ganzen Briefes, sondern auch seinen Schlüsselpunkt, von dem aus Licht auf das Ganze fällt, von dem aus er, nicht äußerlich aber innerlich, als Einheit verständlich wird.²

Ook de brieven aan de Romeinen, Filippenzen en Colossenzen zijn onbegrijpelijk

[w]enn man die scharfen Akzente nicht beachtet, die ihre Darlegungen im Lichte von I. Kor. 15 bekommen, wo Paulus thematisch von dem redet, was er sonst mehr nur andeutet und streift und was doch seinen Gedanken überall erst die spezifische und unzweideutige Farbe gibt.³

Barth geeft een uitvoerige analyse van 1 Kor. 1 t/m 14. Bij deze analyse verdedigt hij de continuïteit en de doorlopende weg in de brief.⁴ Aan het eind van dit betoog vat hij de achtereenvolgende hoofdstukken samen vanuit het naar zijn inzicht centrale gezichtspunt.⁵ Barth concludeert dat 1 Korintiërs 1 t/m 14 een eenheid vormt, dat er ondanks de grote verscheidenheid aan onderwerpen en de niet meer te achterhalen persoonlijke en historische details in deze hoofdstukken een rode draad te zien is. De enige beslissende voorwaarde is

die, daß Paulus, wenn er von Gott geredet hat (ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκ Θεοῦ, εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ u. s. f., von Seiten Gottes, aus Gott, zu Gottes Ehre) wirklich Gott gemeint hat und daß es erlaubt, ja geboten ist, alle seine Gedanken, wie immer sie im übrigen historisch-psychologisch bedingt sein mögen, von hier aus zu verstehen, ihn beim Wort zu nehmen, damit zu rechnen, daß sich alle seine Aussagen, wie vieldeutig sie innerhalb der Geschichte immer betrachtet sein mögen, über die Geschichte hinaus völlig eindeutig auf Gott beziehen, und daß diese Beziehung allem seinen eigentlichen konkreten Sinn gibt, so wenig wir in der Lage sind, diesen überall gleich deutlich festzustellen.⁶

In de brief geeft Paulus een heel bepaalde kritiek op de christelijke gemeente. Het gaat veel te goed, de christelijke mens is bezig zichzelf te verheffen tegen God. Daarin ziet Paulus zelf het gevaar bij uitstek omdat het in het christendom alleen gaat om de heerschappij van God. Paulus wil de Korintiërs terugroepen tot het kritisch beginpunt, hij zegt telkens in andere bewoordingen: zo kan het niet. Voor Barth is de brief als geheel een zware aanval op het christendom. Deze diepgaande

¹ Ik kies voor twee theologen van voor 1975 en twee van na 1975.

² Barth, *Auferstehung*, 1.

³ Barth, *Auferstehung*, 1.

⁴ Barth, *Auferstehung*, 2-57.

⁵ Barth, *Auferstehung*, 54-57.

⁶ Barth, *Auferstehung*, 55.

zelfkritiek van het jonge christendom, maakte het probleem van de openbaring en het absolute duidelijk.¹

Vervolgens geeft Barth een inleiding op hoofdstuk 15.² Barth ziet het hoofdstuk niet als leer over de laatste dingen, hij ziet deze Bijbelse voorstellingswereld slechts als een gelijkenis.³ Er is maar één ding van het werkelijke einde van de geschiedenis op elk moment te zeggen:

Das Ende ist nahe! und das gilt grundsätzlich auch von gestern, heute und morgen.⁴

Het hoofdstuk gaat over het geheel, het vanwaar en waarheen van de menselijke weg als zodanig. Het hoofdstuk maakt ons in alle scherpte bewust dat theologie zich bezig houdt met dat wat bij mensen onmogelijk is, dit laat Paulus zien. Maar de gedachten van Paulus en de beweging van zijn denken volgen is onmogelijk omdat wij zo ver van Paulus verwijderd zijn.⁵

Vervolgens gaat Barth in op wat de opponenten beweren. Hij leidt wat 'deze sommigen' beweren af door wat Paulus beweert als het ware 'om te keren'. Zoals bij vers 18:

Sie glauben und bejahen auch das, daß die in Christo Entschlafenen unverloren sind (v 18), daß es also eine Forteristenz nach dem Tode in einem irgendwie vorstellig zu machenden Jenseits gibt. Aber offenbar gilt diese Jenseits für die irgendwie als eine Verlängerung zu *diesem* Leben, denn nur in diesem Leben hoffen sie auf Christus (v 19).⁶

Dat in dit hoofdstuk onder opstanding, zowel door Paulus als zijn opponenten, lichamelijke opstanding wordt verstaan, is voor Barth een uitgemaakte zaak. Juist dat is de reden van de ergernis van deze opponenten.⁷ Zij namen aanstoot aan dit compromis tussen de joodse en hellenistische opvatting over het toekomstige leven, maar merkten niet dat zij daardoor het geheel afwezen.⁸

Met deze laatste zin zitten wij middenin de discussie die speelt in 1 Kor. 15:12-19..

Barths' uitleg van de perikoop

Barth vat de verzen 12-34 samen onder de titel "Die Auferstehung als Sinn des Glaubens."⁹

Volgens Barth is het doel van deze verzen de bodem onder de voeten van de christenen in de gemeente weg te trekken en hen te plaatsen op de waarheid van Gods openbaring waar het in de vv. 35-58 over gaat.¹⁰

Het wordt hier compleet duidelijk:

Der Apostel treibt nicht die Geschäfte der korinthischen Christlichkeit, sondern er ist der Zeuge seines Herrn, werde darüber aus den Gläubigen, Halbgläubigen und Ungläubigen, was da wolle. Als Zeuge, nicht als Seelsorger in unserem Sinn baut er die Gemeinde.¹¹

Vanaf vers 12 is duidelijk dat de Korintiërs Paulus volgen in het getuigenis aangaande het 'Hij verscheen' en in de opwekking van Christus, maar het probleem is dat zij niet denken vanuit de opstanding. Het geloof in Jezus' opwekking heeft geen principiële betekenis voor hen. Dat is Paulus inzet, loochening van een algemene ἀνάστασις νεκρῶν is onmogelijk als zij de inhoud van de Christusverkondiging 'dat Christus uit de doden is opgewekt' wel geloven.¹²

Wat Paulus de Korintiërs, volgens Barth, voorhoudt is

[i]ndem sie der Auferstehung als dem vermeintlich Absurden entrinnen wollen, machen sie da, was ihnen nicht absurd, sondern vernünftig und erträglich scheint, zur Absurdität, sagen sie den Ast ab, auf dem sie sitzen.¹³

¹ Barth, *Auferstehung*, 57.

² Barth, *Auferstehung*, 57-72.

³ Barth, *Auferstehung*, 59.

⁴ Barth, *Auferstehung*, 61.

⁵ Barth, *Auferstehung*, 64.

⁶ Barth, *Auferstehung*, 66-7. Hier wordt het belang van mijn andere vertaling van vers 19 duidelijk.

⁷ Barth, *Auferstehung*, 67.

⁸ Barth, *Auferstehung*, 70.

⁹ Barth, *Auferstehung*, 87.

¹⁰ Barth, *Auferstehung*, 87.

¹¹ Barth, *Auferstehung*, 88.

¹² Barth, *Auferstehung*, 88.

¹³ Barth, *Auferstehung*, 90.

Volgens Barth gaat het bij 'dan is ook Christus niet opgewekt' (v. 13) erom dat [e]ntweder Gott wird erkannt und anerkannt als der Herr und Schöpfer und Ursprung, weil er sich als solcher offenbart hat, oder aber es gibt auch keine Offenbarung in der Geschichte, keine Wunder, keine besondere Kategorie „Christus“.¹

Dan wordt de verkondiging leeg evenals het geloof (v. 14). Dan glijdt het christendom terug in de rij van menselijke religies en kan deze gestorven Messias niet de ware Messias zijn. Alles gaat door alsof Jezus er nooit geweest is.² Dan zijn de apostelen valse getuigen tegen God (v. 15) want

[d]ie Botschaft von einem Auferstandenen Christus ist, sofern sie nicht prinzipiell als das Wort Gottes für alle Zeiten, für die ganze Welt verkündigt und aufgenommen wird, geradezu eine Auflehnung gegen die Wahrheit Gottes.³

Als we niet in openbaring durven geloven, vallen wij en valt het christendom daardoor terug in religie die enkel nog verklaarbaar is als ultieme menselijke wensdroom.⁴ Dat gebeurt er als God Christus niet heeft opgewekt en als de doden niet worden opgewekt (v. 16).⁵

Dan is het geloof van de Korintiërs ijdel (v. 17), zij vallen terug op zichzelf en rusten niet in de trouw van God. Zij verhouden zich niet tot God maar tot het oneindige. Hun geloof wordt dan identiek met de andere religies en zij zijn nog in hun zonden. Achter zondenvergeving schuilt namelijk "ein königlich überlegener herrschaftsakt Gottes."⁶ Ook zij 'die gestorven zijn in de gemeenschap met Christus' worden niet gered, sterven betekent dan geen verlossing:⁷

Ein schlechter Heiland für die Lebenden wird kaum ein besserer sein für die Verstorbenen.⁸ Alleen door openbaring kan het feit dat wij sterven moeten aanleiding geven tot optimisme.⁹

Als wij alleen in dit leven op Christus hopen, dan zijn wij er beklagenswaardiger aan toe dan alle andere mensen (v. 19). Hier wordt het voorgaande resultaat samengevat.

Paulus ziet 'voor dit leven op Christus hopen' als verschrikkelijk, de mens wordt dan onder het gericht geplaatst, hij staat onder de heerschappij van de zonde.¹⁰ Barth maakt het scherper door hier het *μόνον* voorlopig even niet te vertalen. Daardoor komt de vertaling dan dichter bij die van mij. Het wordt ook duidelijker: als je voor dit leven (als leven zonder opstanding) op Christus hoopt ben je meer te beklagen dan anderen. Barth beschrijft daarna de verhouding van degenen die niet op Christus hopen en degenen die dat wel doen als volgt:

Das Glück der Weltkinder entgeht dem Christen; warum eigentlich sind sie nicht selber Weltkinder, warum sind sie nicht jetzt und hier glücklich, wenn doch Verheißung und Erfüllung innerhalb der Welt zu suchen und zu finden sind? Dafür narrt sie als die christlichen Weltkinder eine Hoffnung, die nicht erfüllen kann und der sich die anderen, klüger als sie, mit recht nicht hingeben.¹¹

Het gaat hier niet om hoop op opstanding als compensatie voor dit harde leven maar zij wil slechts kritisch zijn: zonder opstanding is het christendom in zijn geheel onzin. Dit maakt immers dat God *Gód* is.¹²

RUDOLF BULTMANN (1884 – 1976)¹³

Hoofddijn van Bultmanns' theologie over de opwekking van Christus

¹ Barth, *Auferstehung*, 91.

² Barth, *Auferstehung*, 92.

³ Barth, *Auferstehung*, 92.

⁴ Barth, *Auferstehung*, 92.

⁵ Barth, *Auferstehung*, 92-3.

⁶ Barth, *Auferstehung*, 93.

⁷ Barth, *Auferstehung*, 94.

⁸ Barth, *Auferstehung*, 93.

⁹ Barth, *Auferstehung*, 94.

¹⁰ Barth, *Auferstehung*, 95.

¹¹ Barth, *Auferstehung*, 95.

¹² Barth, *Auferstehung*, 95-6.

¹³ Rudolf Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments* (7. Auflage, Tübingen: Mohr, 1977).

Bultmann behandelt in paragraaf 33 de dood en opwekking van Christus.¹ Hij stelt “[d]as Heilsgeschehen umfaßt also den Tod und die Auferstehung Jesu (1. Kr 15, 1-4).”² Dit heeft Paulus als belangrijkste ontvangen en ook weer doorgegeven. De menswording hoort voor Bultmann niet bij de eigenlijke verkondiging.³

Dit heilsgebeuren is een volkomen genadige daad van God, gaat van God uit en is door de mens slechts te ontvangen als een geschenk. De vraag is hoe herkend en ervaren kan worden dat de historische dood van Jezus aan het kruis in het middelpunt van de heilsgeschiedenis staat.⁴

Moet aan het geloof in de heilsbetekenis van deze dood niet een geloof in Jezus als de mens geworden Zoon van God en een geloof dat de opstanding niet als feit in het bereik van de menselijke geschiedenis zichtbaar kan zijn voorafgaan?⁵ Volgens Bultmann probeert Paulus, naar aanleiding van gnostische bezwaren tegen de opstanding, de opstanding van Christus te bewijzen als objectief feit door getuigen op te voeren die de opgewekte gezien hebben. Bultmann vraagt zich af of dit bewijs overtuigend is.⁶ Maar eerst gaat hij in op de begrippen die Paulus gebruikt om de zin het heilsgebeuren van Jezus' dood te beschrijven.⁷ Naast de combinatie van het cultisch joodse en het juridisch denken als zoenoffer, gebruikt Paulus juridische beelden zoals het plaatsvervangend offer en het middel

durch welches die Menschen „losgekauft“ sind, nämlich vom „Fluch des Gesetzes“, und d.h. offenbar von der über die Sünde - als Übertretung des Gesetzes – verhängten Strafe.⁸

Maar

[d]er Tod Christi ist nicht nur rein Opfer, das die Sündenschuld, d. h. die durch das Sündigen kontrahierte Strafe tilgt, sondern auch *das Mittel zur Befreiung von den Mächten dieses Aions, Gesetz, Sünde und Tod.*⁹

De dood van Christus kan deze laatste werking hebben omdat “Paulus *den Tot Christi nach Analogie des Todes einer Mysteryngottheit* beschrijft.”¹⁰ Voor Paulus is bevrijding van de macht van de dood hetzelfde als bevrijding van de macht van de zonde. Paulus interpreteert de dood van Christus, in eenheid met zijn menswording, opstanding en verhoging in de categorieën van de gnostische mythos, zo verruimt hij het mysteriegodsdienstgedachtengoed. De gnostische opvatting is dat

die Menschen (bzw. die Gnostiker) mit dem Erlöser zu einer substanzhaft gedachten Einheit *einem σῶμα* zusammengehören. Wie der Erlöser selbst nicht eigentlich eine individuelle Person, sondern eine kosmische Gestalt ist, so ist auch sein *σῶμα* eine kosmische Größe.¹¹

Voor Bultmann klopt dit met de beelden die Paulus telkens gebruikt. Ook de verzen 20-22 uit 1 Kor. 15 interpreteert Bultmann zo, maar geen van deze beelden in zichzelf is voor Paulus genoeg het heilsgebeuren tot uitdrukking te brengen.¹²

Op basis van de uitspraken van Paulus moeten twee geloofsbegrippen worden onderscheiden. In de eerste plaats een geloof dat de menswording, kruisiging van de preexistente Zoon van God en zijn opwekking voor waar houdt en als bewijs van Gods genade ziet. In de tweede plaats geloof als overgave aan de genade van God, dit betekent een radicale omkeer, een ander zelfverstaan en het

¹ Bultmann, *TNT*, 292-306. ‘Tod und auferstehung Christus als Heilsgeschehen.’

² Bultmann, *TNT*, 293.

³ “Nur in der Andeutung von der Täuschung der dämonischen Weltmächte durch die menschliche Verkleidung des Erlösers 1. Kr 2, 8 (...) spielt sie eine besondere Rolle.” Vgl. Bultmann, *TNT*, 293.

⁴ Bultmann, *TNT*, 294.

⁵ Bultmann, *TNT*, 295. Hij beantwoordt deze vraag bevestigend. Vgl. 305.

⁶ En geeft als antwoord dat het uiteindelijk om iets anders gaat. Vgl. Bultmann, *TNT*, 305.

⁷ Bultmann, *TNT*, 295-8. Dit doet hij omdat hij vindt dat de opstanding van Christus alleen betekenis kan krijgen in het licht van het kruis.

⁸ Bultmann, *TNT*, 295-6.

⁹ Bultmann, *TNT*, 297.

¹⁰ Bultmann, *TNT*, 297.

¹¹ Bultmann, *TNT*, 298.

¹² Bultmann, *TNT*, 299-300.

radicaal prijsgeven van de menselijke trots. Om dit tweede geloof gaat het, volgens Bultmann.¹ Het oude zelfverstaan afleggen en jezelf volledig vanuit Gods' genade willen zien is hetzelfde als Christus als de Zoon van God en als Heer erkennen; dit ziet Bultmann als het enige wezenlijke dat Paulus wil bereiken.² Dit heilsgebeuren voltrekt zich steeds weer opnieuw "es ereignet sich in dem Wort, das den Hörer anredet und in die Entscheidung zwingt."³

De verbondenheid met Christus tot een lichaam heeft zijn grond in het gegeven

daß Tod und Auferstehung Christi im Wort der Verkündigung zur Möglichkeit der Existenz werden, der gegenüber die Entscheidung fallen muß, und daß der Glaube sie ergreift und sich zu eigen macht als die die Existenz des Glaubenden bestimmenden Mächte.⁴

Doordat een gekruisigde als Heer wordt verkondigd, wordt het kruis als heilsgebeuren erkend. Dat de dood van Christus

ein „kosmisches“ Ereignis ist, d.h. daß von ihm nicht mehr nur als von dem historischen Ereignis der Kreuzigung Jesu auf Golgatha geredet werden darf. Dieses Ereignis hat Gott ja zum eschatologischen Ereignis gemacht, so daß es, aller zeitlichen Begrenztheit entnommen, sich in jeder Gegenwart weiter vollzieht, im verkündigten Wort wie in den Sakramenten (...). Aber nicht nur in der Verkündigung wird so das Kreuz präsent, sondern auch in all denen, die es zur bestimmenden Macht ihres Lebens werden lassen, die mit Christus zu einem $\sigma\omega\mu\alpha$ verbunden sind.⁵

Over de betekenis van de preexistentie zegt Bultmann:

Indem die Präexistenz geglaubt wird, wird eben damit bejaht, daß es Gottes Wort ist, das den Hörer getroffen hat.⁶

Dat de kosmologische rol in eenheid met de reddende rol moet worden verstaan, blijkt uit de scheppingsbemiddelende rol die aan de preexistente wordt toegeschreven.⁷ Pas nu, op de laatste pagina van de paragraaf, kan Bultmann iets zeggen over de waarheid van de opstanding.

Die Tatsache der Auferstehung kann – trotz 1. Kr 15, 3-8 – nicht als objectiv feststellbares Factum, auf das hin man glauben kann, erwiesen oder einleuchtend gemacht werden. Aber sie kann – und sie kann nur so – geglaubt werden, sofern sie bzw. der Auferstandene im verkündigten Worte gegenwärtig ist. Der Glaube an die Auferstehung Christi und der Glaube, daß im verkündigten Wort Christus selbst, ja Gott selbst, spricht (2. Kr 5, 20), ist identisch.⁸

Het gaat erom dat "eine geschichtliche Person und ihr Schicksal zum Range des eschatologischen Ereignisses erhoben ist."⁹

Zo kan Christus ook in Paulus en in ons, als de opgestane tegenwoordig zijn. Zoals hij leeft door Gods kracht zullen wij leven door Gods kracht (2 Kor. 13:4).¹⁰

Bultmann over de perikoop

Bultmann noemt de perikoop zelf op slechts twee pagina's in zijn *Theologie des Neuen Testaments*. In paragraaf 9, over de prediking van God en zijn gericht, stelt Bultmann dat $\alpha\nu\acute{\alpha}\sigma\tau\alpha\iota\varsigma\ \nu\epsilon\kappa\rho\tilde{\omega}\nu$ niet gescheiden kan worden van het gericht van God omdat ook de doden voor hun daden ter verantwoording geroepen moeten kunnen worden. Voor Paulus zelf is $\alpha\nu\acute{\alpha}\sigma\tau\alpha\iota\varsigma\ \nu\epsilon\kappa\rho\tilde{\omega}\nu$ een kernstuk van het christelijk geloof, zonder $\alpha\nu\acute{\alpha}\sigma\tau\alpha\iota\varsigma\ \nu\epsilon\kappa\rho\tilde{\omega}\nu$ zijn verkondiging en geloof leeg. Voor zijn lezers is

¹ Geloof is voor Bultmann geen kennis. Wetenschap, historie en dogmatiek kunnen er niets over zeggen. Het gaat om het het kerygma. Het geloof is uniek aanwezig in de leerlingen; hun visioenen zijn, volgens hem (anders dan bij Lüdemann), niet analyseerbaar. Geloof is niet in andere categorieën verklaarbaar.

² Bultmann, *TNT*, 300.

³ Bultmann, *TNT*, 302.

⁴ Bultmann, *TNT*, 302.

⁵ Bultmann, *TNT*, 303.

⁶ Bultmann, *TNT*, 305.

⁷ Bultmann, *TNT*, 305.

⁸ Bultmann, *TNT*, 305.

⁹ Bultmann, *TNT*, 305.

¹⁰ Bultmann, *TNT*, 306.

de boodschap van ἀνάστασις νεκρῶν echter zo ongeloofwaardig dat Paulus er, volgens Bultmann, een bewijs voor moet geven [en dat doet hij in de verzen 12-19; AW].¹

In paragraaf 40, over “Die Freiheit vom Tode”, stelt Bultmann:

Auch 1. Kr 15, 12-16 ist die Logik nicht die, daß mit *einem* Fall von Auferstehung, wie er sich mit Christus nachweislich ereignet hat, die Möglichkeit von Auferstehung überhaupt bewiesen wäre; vielmehr ist in der Auferstehung Christi die aller Glaubenden als in ihrem Ursprung einbegriffen, wie V. 21 f. deutlich zeigt.²

Bultmann ziet de tekst dus als beeld over wat er als gelovige met jou gebeurd is en gebeuren zal: als gelovige *ben* je gestorven en je *zult* samen met hem verschijnen (Kol. 3:3, 4).³

5.3 NA 1975: LÜDEMANN, CRÜSEMANN

GERD LÜDEMANN (geb. 1946)⁴

Hoofdlijn van Lüdemanns analyse van 1 Kor. 15

Lüdemann kijkt in hoofdstuk 4 “Einzelanalysen” naar de redactie van, de tradities achter en de mogelijke historische feiten achter de tekst. Ik vat zijn betoog samen, waarbij ik mij concentreer op Paulus en 1 Kor. 15.

Redactie

Redactiekritisch ziet Lüdemann 1 Kor. 15 als een eenheid waar het over ἀνάστασις νεκρῶν gaat; zijn indeling van het hoofdstuk wijkt niet wezenlijk af van indelingen die andere auteurs maken.⁵

De belijdenis in de verzen 3b-5 heeft twee doelen. In de eerste plaats een

“historischen” Absicherung seiner Auferstehung.⁶

Ten tweede wilde Paulus

[d]ie den Korinthern beim Gründungsbesuch überbrachte Überlieferung, zu der bereits Jesu Erscheinung vor Kephas gehörte (...), bis zu sich hin fortzuführen. Dann aber war es notwendig, Erscheinungen derselben Art, die zeitlich der seinigen vorangingen, anzufügen, damit klar würde: Paulus hat lt. V. 8 die gleiche Schau empfangen wie alle anderen in dieser Reihe aufgeführten Personen.⁷

Volgens Lüdemann verdedigt Paulus zijn apostolische autoriteit. Ook ziet Lüdemann bij het meningsverschil een botsing tussen het joodse en het hellenistische denken.⁸

Tradities

Lüdemann ziet in 1 Kor. 15:3-8 afzonderlijke tradities, die betrekking hebben op de dood en opwekking van Jezus.

- V. 3b: een belijdenis over Christus' dood voor onze zonden met een verwijzing naar de Schriften.
- V. 4a: verwijst naar Jezus' begrafenis.
- V. 4b: een belijdenis over de opwekking op de derde dag met verwijzing naar de Schriften.
- Vv. 5-10: vier afzonderlijke getuigenispraken over verschijningen (Petrus/de twaalven, vijfhonderd broeders en zusters ineens, Jacobus/alle apostelen, Paulus).⁹

De twee belijdenissen hebben mogelijk een catechetische oorsprong.

¹ Bultmann, *TNT*, 80.

² Bultmann, *TNT*, 349. Bultmann verwijst vervolgens naar Kol. 3:3, 4 en Gal. 2:20.

³ Bultmann, *TNT*, 349.

⁴ Lüdemann, *Auferstehung*.

⁵ Lüdemann, *Auferstehung*, 46.

⁶ Lüdemann, *Auferstehung*, 46.

⁷ Lüdemann, *Auferstehung*, 46.

⁸ Lüdemann, *Auferstehung*, 47. Dit inzicht deelt Lüdemann met de meeste andere nieuwtestamentische wetenschappers.

⁹ Lüdemann, *Auferstehung*, 50-1.

Lüdemann vindt de these dat de verzen 3b-5 in de eerste jaren na de kruisiging van Christus te dateren zijn waarschijnlijk. Als dit ook geldt voor vers 6a en 7, moet de bekering van Paulus aan het chronologische eind van deze verschijningen liggen en kan dus niet later dan drie jaar naar Jezus' dood gedateerd worden. Bij de eerste belijdenis hoorden nog niet de verschijningen aan de vijfhonderd, die aan Jakobus en die aan de andere apostelen. Dit komt niet omdat deze pas later plaatsgevonden zouden hebben maar omdat ze nog niet

wie das Credo von Tod und Auferstehung Jesu Heilsgrund [waren], während die Erscheinung(en) vor Kephas und der Zwölfen in der allerersten Zeit eine besondere kirchengründende Bedeutung hatten und deswegen zum Evangelium dazugehörten.¹

Lüdemann dateert de verschijningstradities in de verzen 3-8 dus zeer vroeg tussen 30 en 33 n. Chr. omdat zij afgesloten zijn met de verschijning aan Paulus.²

Historie

Jezus' dood door kruisiging is voor Lüdemann een onomstreden historisch feit.³

Voor de historie achter de begrafenis gaat Lüdemann in op de redactie- en traditiesgeschiedenis achter de evangeliën.⁴ Lüdemann vraagt is of Marcus "die Tradition eines unehrenhaften Begräbnisses uminterpretieren wollte?"⁵ Hij concludeert:

[d]ie summarische Nachricht von der Bestattung im Kerygma 1Kor 15,4 läßt die Einzelheiten des "Begräbnisses" offen, ebenso wie ja auch die dortige Todesnotiz [1Kor 15,3] die Art des Sterbens [Kreuzigung] nicht spezifiziert.⁶

Voor wat betreft Paulus en het lege graf stelt Lüdemann, op grond van Paulus' uitdrukkelijke afwijzing van de opstanding van vlees en bloed (1 Kor. 15:50) en op grond van Paulus' beeld van de zaadkorrel die sterven moet (1 Kor. 15: 36-38), dat het de vraag is of de apostel hier interesse in had.⁷ Maar volgens Lüdemann staan we hier wel voor een dilemma,

[d]enn *einerseits* kennt Paulus keine Zeugnisse für das leere Grab, *andererseits* stellt er sich die Auferstehung Jesu körperlich vor, was das Hervorgehen des Leibes Jesu aus dem leeren Grab zu verlangen scheint.⁸

Het lot van het fysieke lichaam van Jezus is voor Paulus mogelijk dus niet zonder belang geweest, maar Paulus maakt de verbinding van het lege graf met de lichamelijke opstanding van Jezus niet uitdrukkelijk, concludeert Lüdemann.⁹

Voor wat betreft vers 4b, de opwekking van Christus op de derde dag volgens de schriften schrijft Lüdemann: "Im Judentum wurde offenbar diese Hoseastelle benutzt, um das Datum der eschatologischen Totenauferweckung zu erschließen."¹⁰

Het probleem is echter dat Hos. 6:2 nergens in het Nieuwe Testament wordt geciteerd en dat deze tekst pas laat in de rabbijnse exegese verschijnt. Daarom ziet Lüdemann het omgekeerd: 1 Kor. 15:4 kan een bewijs voor een joods-eschatologische duiding van Hos. 6:2 zijn.¹¹

Lüdemann en zijn visie op het 'verschijnen van Jezus'

¹ Lüdemann, *Auferstehung*, 51 [cursief; AW].

² Lüdemann, *Auferstehung*, 52.

³ Lüdemann, *Auferstehung*, 52.

⁴ Lüdemann, *Auferstehung*, 52-58.

⁵ Lüdemann, *Auferstehung*, 54. Vgl. Bryan, *Resurrection*, 75. Hij schrijft (naar aanleiding van Mar. 15:46): "Joseph's actions, as Mark describes them, involve the absolute minimum of ceremony. He does what is required; no less, but certainly no more. From the Sanhedrin's viewpoint this is probably a burial "in shame" such as, again would be normal in the case of a felon condemned by a Jewish court."

⁶ Lüdemann, *Auferstehung*, 58.

⁷ Lüdemann, *Auferstehung*, 59.

⁸ Lüdemann, *Auferstehung*, 60.

⁹ Lüdemann, *Auferstehung*, 60.

¹⁰ Lüdemann, *Auferstehung*, 61. Het gaat hier over Hos. 6:2.

¹¹ Lüdemann, *Auferstehung*, 61.

Lüdemann ziet het 'verschijnen van Jezus' op de volgende manier.

In de verzen 5-8 gaat het over het ὄφθη van Jezus. Lüdemann gaat uitgebreid op de verschijningen van Jezus aan Paulus in.¹ Voor mijn thesis is van belang hoe Lüdemann dit 'verschijnen' van Jezus aan Paulus duidt. Lüdemann stelt

"Jesus erschien Paulus" heißt konkret: Paulus hat den auferstandenen Jesus in seiner Herrlichkeit gesehen, wobei eine innere Schau der äußeren Schau nicht zu widersprechen braucht. Diese Schau wurde als außerordentliches Geschehen und als Offenbarung empfunden. D. h., in ihr erhielt der Seher Einblicke in einer überweltliche Sphäre, die einen esoterischen Charakter hatten, mithin Geheimwissen darstellten.²

Lüdemann ziet Paulus' Damascuservaring als een visioen in ekstase vergelijkbaar met wat Johannes meemaakte in Openbaring 1:10. In zulke visioenen zijn 'zien' en 'horen' als ervaringen niet uit te sluiten.³ Nadat Lüdemann de vele teksten die over dit 'visioen' van Paulus gaan heeft behandeld, gaat hij nog in op het 'waarom' van dit visioen aan Paulus. Lüdemann komt uit op een verklaring vanuit de dieptepsychologie.⁴ Dat Lüdemann deze keus maakt, heeft te maken met zijn vooronderstelling dat 'een visioen' niet iets is dat plaatsvindt buiten de persoon om maar ontstaat omdat de persoon ergens onbewust naar verlangt. Lüdemann wil de bronteksten historisch-kritisch onderzoeken en vindt dat een dieptepsychologische duiding het historisch-kritisch begrip verder brengt en er aan bijdraagt "Paulus aus seinem Lebenszusammenhang zu verstehen."⁵ Uiteindelijk concludeert Lüdemann dat Paulus' Damascuservaring voortkomt uit zijn onbewuste Christuscomplex. Lüdemann citeert met instemming Oskar Pfister

"Als Paulus sich Damascus näherte, kam es zum katastrophentartigen Durchbruch der lang verdrängten Sehnsucht... Paulus vollzieht die Flucht aus der peinlichen Lage ins Jenseits der Halluzination"(...). *Der springende Punkt hierbei ist, daß das, was er unbewußt ersehnt hatte, in einem Menschen Realität geworden war.* Pauli Christusideal, erst durch die Predigt der von ihm verfolgten aktuell zum Durchbruch gebracht, hatte eine Entsprechung im wirken Jesu. Gleichzeitig verlieh das historische Kreuz Jesu dem Christusbild des Paulus eine vorher unbekante Dimension.⁶

Samengevat leidt historisch-kritisch onderzoek voor Lüdemann tot de conclusie dat Paulus' pleidooi in 1 Kor. 15 en in de andere authentieke Paulusbrieven terug gaat op zijn Damascuservaring. De verschijningen van Jezus, aan Paulus en aan de andere apostelen, zijn te duiden als visioenen die met hulp van de historische kritiek en de dieptepsychologie te verklaren zijn.⁷

FRANK CRÜSEMANN (geb. 1938)⁸

Crüsemann en opstanding 'op grond van de Schriften'

Crüsemann geeft zijn achtste hoofdstuk als titel "Gibt es keine Auferstehung der Toten, dann ist auch Christus nicht Auferstanden"(1 Kor 15,13). Auferstehung als Schriftauslegung."⁹

Hij gaat eerst in op enkele passages uit 1 Kor. 15, daarna op passages aangaande de opwekking der doden bij Lucas zowel in zijn evangelie als in Handelingen.¹ Hij besluit het hoofdstuk met ἀνάστασις νεκρῶν volgens de Schriften.² Ik beperk mij tot zijn bespreking van 1 Kor. 15.

¹ Lüdemann, *Auferstehung*, 63-99.

² Lüdemann, *Auferstehung*, 67.

³ Lüdemann, *Auferstehung*, 67.

⁴ Een 'Durchbruch der lang verdrängten Sehnsucht...'. Vlg. Lüdemann, *Auferstehung*, 99.

⁵ Lüdemann, *Auferstehung*, 96.

⁶ Lüdemann, *Auferstehung*, 99. Uiteraard heeft hij volgens Lüdemann later over zijn visioen nagedacht zoals bijvoorbeeld te zien is in Rom. 7.

⁷ Lüdemann's visie op de dieptepsychologie is typerend voor die van het laatste kwart van de twintigste eeuw. Een methodologische vraag is of je zo'n visie uit een bepaalde tijd kunt gebruiken om Paulus' Damascuservaring te analyseren. Zie verder 5.4.

⁸ Frank Crüsemann, *Das Alte Testament als Wahrheitsraum des Neuen: Die neue Sicht der christlichen Bibel* (Gütersloh: Gütersloher Verlag 2011).

⁹ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 258-288.

Het punt dat hij wil maken is dat

[s]o euhellig wie das neutestamentische Zeugnis von der Auferstehung Jesu, so euhellig ist auch die Bezeugung, dass dies auf Grund der Schrift geschah. Zwar ist dieser Bezug in letzter Zeit zunehmend wahrgenommen und positiv bewertet worden, aber was sind die theologische Konsequenzen?³

Deze theologische consequenties worden bijna volledig veronachtzaamd.⁴ Hoe de verhouding Schrift en opstanding gedacht is, is niet direct te herkennen

In Lk 24,44 ist dies Verhältnis mit dem expliziten Erfüllungsbegriff verbunden: *“Alles muss erfüllt werden, was in der Tora des Mose und in den profetischen Schriften und in den Psalmen über mich geschrieben steht.”* Dabei ist zugleich deutlich, dass die Alternative zum traditionellen Erfüllungsbegriff, (...), sich an diesem zentralen Moment bewähren und vor allem konkretisieren muss. Nicht zuletzt hier muss sich entschieden, ob ein neues konzises Verhältnis der Testamente aus der Schrift selbst heraus gewonnen werden kann.⁵

Een grondige exegese is nodig om deze theologische verhouding tussen schrift en opstanding te vinden.⁶

κατὰ τὰς γραφάς

Bij *κατὰ τὰς γραφάς* (waarbij het meervoud er volgens Crüsemann niet voor niets staat) gaat het om een beroep op de Schriften in zijn geheel en niet op specifieke verzen of tekstfragmenten.

Crüsemann zegt:

Gehört der Bezug zur Schrift zum Kern des Evangeliums, so ist eine unmittelbare und kaum abweisbare Folge, dass die Schrift bekannt sein muss. Gerade wenn (...) - es die Schrift im Ganzen ist, die sowohl die Heilswirkung des Todes Jesu als auch die Durchbrechung der Todesmacht in der Auferstehung bezeugt -, dann muss das bekannt sein.⁷

Daarom is het evangelie niet te begrijpen zonder de Schrift.⁸

Deze these valt, volgens Crüsemann, te verdedigen omdat door dit voortdurende beroep op de Schrift hoofdzakelijk mensen worden overtuigd die de geschriften van Israël kennen (vgl. Hand. 13:5, 14; 14:1; 17:32-34; 18:4).⁹ Crüsemann zegt:

[w]as *“gestorben für”* und was *“auferweckt”* heißt, ist nach der ältesten neutestamentlichen Tradition aus sich heraus nicht zu verstehen und trägt seinen Sinn nicht in sich selbst. Wo aber entfaltet Paulus für uns nachvollziehbar diesen Zusammenhang?¹⁰

Met deze vraag gaat Crüsemann naar wat Paulus schrijft in zijn brieven.

De theologische logica van 1 Kor. 15:13 e.v.

In de verzen 12-19 laat Paulus de samenhang tussen *ἀνάστασις νεκρῶν* en de opwekking van Jezus zien.¹ Crüsemann stelt dat Paulus' argumentatie problematisch zou worden als hij de *ἀνάστασις*

¹ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 258-275.

² Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 275-288. Hier gaat hij in op het probleem dat er consensus is over het gegeven dat Gods' macht over de dood niet in het centrum van het Oude testament staat maar zich aan de (late) rand daarvan bevindt. Omdat ik hier een deel van hoofdstuk 3 aan heb gewijd, ga ik hier verder niet op in, ook omdat 'laat' niet betekent 'onbekend of vreemd.'

³ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 259.

⁴ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 259. "Doch die Auferstehungserfahrungen, von denen das Neue Testament berichtet, sind (immer auch) Schriftauslegung."

⁵ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 259-60.

⁶ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 260.

⁷ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 262.

⁸ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 262.

⁹ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 263.

¹⁰ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 263.

νεκρῶν alleen zou baseren op de opwekking van Jezus. Los van Jezus' opwekking wordt het opstandingsgebeuren überhaupt niet als ondenkbaar of onmogelijk gezien want [i]n den parallelen Kettenschlüssen von V. 13-15 und 16-19 geht Paulus betontermaßen nicht vom Einzelfall der Auferstehung Jesu, sondern von der Verheißung einer allgemeinen Totenaufstehung aus. Es ist in der Tat "Vorstellungszusammenhang und Deutungsrahmen der Apokalyptik", denn Paulus hier voraussetzt. Für Paulus ist das aber nicht nur Hintergrund und Denkvorraussetzung, sondern es handelt sich um das gerade auch theologisch tragende Fundament.²

Volgens Crüsemann is het omgekeerde het geval van wat vaak wordt beweerd.

Mit dem Glauben an die allgemeine Totenaufweckung steht und fällt alles andere. Und darin bezieht er nicht nur alles ein, was christlichen Glauben ausmacht: Verkündigung, Glaube, Sündenvergebung, Hoffnung, sondern eben gerade auch die Auferstehung Jesu selbst.³

Het gegeven getuigenis wordt anders een vals getuigenis zegt Paulus in vers 15.⁴ Crüsemann zegt:

Will man nicht annehmen, dass er und die Anderen gar nichts "gesehen" haben, dann kann nur gemeint sein, dass das, was sie gesehen haben, ohne den *vorgängigen* Glauben an die todüberwindende Kraft Gottes und seine Verheißung, Tote zu erwecken, nichts wäre.⁵

Deze ervaring is afhankelijk van 'de schrift', zij is alleen een ervaring van de opwekking van Jezus omdat zij het bekende getuigenis van de schrift bevestigt. Crüsemann gaat dus uit van een omgekeerde argumentatie bij Paulus: niet omdat Jezus is opgewekt moet er ἀνάστασις νεκρῶν zijn, maar er is ἀνάστασις νεκρῶν, dus is Jezus opgewekt.

Die Schrift und ihre Verheißungen werden in diesem gedankengang zur theo-logischen Grundlage nicht nur für die Auferweckung Jesu und den christlichen Glauben, sondern gerade auch für das Zeugnis der Augenzeugen.⁶

5.4 MET DE VIER IN GESPREK; DE VERBINDING MET MIJN EIGEN HERMENEUTISCHE OPVATTING

In deze paragraaf ga ik met de vier besproken theologen in gesprek en maak de verbinding met mijn eigen hermenetische opvatting.

Karl Barths' kijk op de brief wordt naar mijn idee hoofdzakelijk bepaald door zijn theologische vooronderstelling dat alles waar het in de brief over gaat 'op God, de openbaring en het absolute' betrokken moet worden. Dat heeft als voordeel dat je niet alles glad hoeft te strijken en dus gerust kan zeggen dat er een grote verscheidenheid aan onderwerpen wordt behandeld. Maar er is ook een nadeel. Als 'God, zijn openbaring en het absolute' jouw hermeneutische sleutel is, zul je altijd een rode draad vinden ook als die er eigenlijk niet is. Dit maakt een zuivere exegese lastig. Natuurlijk heeft iedereen zijn vooronderstellingen, maar die van Barth vind ik zo massief dat het risico groter is dat je de tekst laat buikspreken. Dat hij nauwelijks probeert de gedachten van Paulus en de bewegingen van zijn denken te volgen omdat wij 'zover van hem verwijderd zijn', vind ik een zwaktebod.⁷ Als Barth ingaat op 1 Kor. 15:12-19 blijken zijn vooronderstellingen als hij bijvoorbeeld zegt (ik paraphraseer): "hier wil Paulus de bodem onder de voeten van de christenen wegtrekken en hen plaatsen op de waarheid van Gods openbaring." Hier lijkt de vooronderstelling de uitleg te bepalen. Als Barth vervolgens op de andere verzen ingaat, valt 'de schade', wat mij betreft, ook wel weer mee. Zijn koppeling van opstanding aan openbaring en ἀνάστασις νεκρῶν als datgene zien wat God tot Gód maakt, vind ik te verdedigen op basis van de tekst.

¹ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 263.

² Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 264.

³ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 264.

⁴ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 264-5.

⁵ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 265.

⁶ Crüsemann, *Wahrheitsraum*, 265.

⁷ Natuurlijk wilde Barth in zijn tijd 'de wereld achter Paulus' denken' ook wel onderzoeken, maar zijn theologische vooronderstelling blijft uiteindelijk van doorslaggevende betekenis.

Rudolf Bultmann gaat uit van een totaal andere vooronderstelling. Hij beschouwt Paulus' denken, net als het denken van zijn tijdgenoten overigens, als gestempeld door het (voor ons allang achterhaalde) mythologische wereldbeeld dat achter het nieuw-testamentische denken zit. Uitgaande van deze vooronderstelling probeert hij te zoeken naar de betekenis van het heilsgebeuren voor ons. Het heilsgebeuren omvat, voor Bultmann, de dood en opwekking van Christus. Anders dan Barth zoekt Bultmann naar Paulus' gedachten en probeert de bewegingen in zijn denken te volgen. Zijn kernvraag luidt: "op welke manier is herkenbaar dat de historische dood van Jezus aan het kruis in het middelpunt van de heilsgeschiedenis staat? Zijn antwoord: "zo wordt het kruis van Christus als heilsgebeuren gekend: dat een gekruisigde als Heer wordt verkondigd."

Ook de opgewekte is in het verkondigde woord tegenwoordig. De opstanding is geen historisch feit maar in ons is Christus als de opgestane tegenwoordig. Zoals hij leeft door Gods kracht zullen wij leven door Gods kracht (2 Kor. 13:4). Ik vind deze concretisering en actualisering (opstanding kan nu bij jou gebeuren door Gods' kracht) een mooie gedachte. Een probleem heb ik echter met Bultmanns' vooronderstelling. Dat het wereldbeeld van de bijbelschrijvers een ander was dan het onze, valt natuurlijk niet te ontkennen. Maar ik vind het nog wel iets anders om er dan ook maar vanuit te gaan dat alles wat niet past in ons wetenschappelijk wereldbeeld dan dus ook nooit gebeurd kan zijn. Het feit dat opstanding in mijn leven, in het hier en nu plaats en telkens opnieuw plaats moet vinden, ben ik van harte met Bultmann eens, maar dit hoeft toch niet uit te sluiten dat er ooit in de historie iets heeft plaatsgevonden dat voor ons wetenschappelijk een absurditeit lijkt? Ik vind het opvallend dat Bultmann de perikoop nauwelijks behandelt. Hij stelt dat Paulus de perikoop gebruikt om zoiets onwaarschijnlijk als ἀνάστασις νεκρῶν te bewijzen. Of Paulus' lezers ἀνάστασις νεκρῶν echt zo onwaarschijnlijk vonden als Bultmann veronderstelt is maar zeer de vraag, zoals blijkt uit de eerdere hoofdstukken van deze thesis. Ten slotte vind ik Bultmanns' stelling dat Paulus, naar aanleiding van gnostische bezwaren tegen de opstanding, de opwekking van Christus probeert te bewijzen, zeer aanvechtbaar.¹

Gerd Lüdemann probeert door historisch en dieptepsychologisch onderzoek zo dicht mogelijk bij de Damascuservaring en de verschijningservaringen van de apostelen te komen. Ik waardeer zijn intentie, maar zie ook de beperkingen van zijn aanpak. Als deze ervaringen slechts hallucinerende visioenen waren zoals hij uiteindelijk stelt, blijft het probleem met de verschijning aan de vijfhonderd broeders en zusters. Vijfhonderd mensen die tegelijk hallucineren lijkt niet erg waarschijnlijk.² Aanvankelijk lost Lüdemann dit op door naar het Pinkstergebeuren in Handelingen 2 te verwijzen. Maar 15 jaar later neemt hij dat terug. Dat pleit voor hem, dat hij op iets wat hij eerder gezegd heeft, terugkomt. Alleen... nadat hij dit heeft gedaan, zegt hij niet hoe deze gebeurtenis, want hij ziet de verschijning aan de vijfhonderd wel als gebeurtenis, dan wel moet worden geduid.³ Zeer boeiend vind ik verder zijn extreem vroege datering van 1 Kor. 5:3b-8. Op de moeilijkheden van wel of geen leeg graf bij Paulus gaat hij ook op een goede manier in.

Maar om kort te gaan vind ik zijn allesbepalende historisch-kritische en dieptepsychologische beschouwing een te dwingende vooronderstelling. Over zijn idee dat de opstanding geen historisch feit kan zijn, zie mijn kritiek bij Bultmann.

Frank Crüsemann kiest een andere invalshoek. Hij benadrukt het feit dat de opwekking van Jezus geschiedde κατὰ τὰς γραφάς. Op grond daarvan komt hij op een omgekeerde argumentatie bij Paulus: "niet omdat Jezus is opgewekt moet er ἀνάστασις νεκρῶν zijn, maar er is ἀνάστασις νεκρῶν, dus is Jezus opgewekt." Met zijn stelling dat de opwekking van Jezus slechts begrepen kan worden in het

¹ De opwekking van Christus maakte juist deel uit van de gemeenschappelijke belijdenis die Paulus deelde met de Korintiërs, zie 4.2. Dat Paulus verderop zijn formuleringen over het opstandingslichaam zo kiest dat ook de Griekse filosofen 'er iets mee kunnen' (vgl. p. 27 voetnoot 5), speelt hier zeker een rol, maar van het bewijzen van de opwekking door Paulus is gewoon geen sprake omdat dit het discussiepunt niet was.

² Maar ook weer niet onmogelijk. Maria verscheen in Fatima ook aan vijfhonderd mensen tegelijk.

³ Oyen, *Resurrection*, 547-8.

licht van het Oude Testament ben ik het eens. Vooral in de verhalen van Lukas wordt de opgewekte pas herkend als 'de Schriften geopend worden'. Maar zijn omkering van Paulus' argumentatie vind ik problematisch omdat uit mijn exegese blijkt dat deze omkering niet terecht is. Wel ben ik met Crüsemann eens dat ἀνάστασις νεκρῶν voor Paulus' joodse lezers en hoorders die 'de Schriften kenden' een minder groot probleem was dan sommige auteurs aannemen. Ten slotte blijft er ook een zekere vaagheid bij Crüsemann bestaan als hij steeds herhaalt dat het bij dit κατὰ τὰς γραφάς gaat om de Schriften in hun geheel. Maar mogelijk kiest hij liever voor deze 'vaagheid' dan het laten 'buikspreekten' van teksten uit de Schriften.

5.5 CONCLUSIES, BEANTWOORDING VAN DEELVRAAG 7 EN POSITIEBEPALING

Conclusies

Hieronder volgen mijn conclusies.

- Voor Karl Barth is de 'God, de openbaring en het absolute' de hermeneutische sleutel waarmee hij kijkt naar 1 Kor. 15. Deze vooronderstelling bepaalt soms zijn uitleg en maakt zijn exegese niet altijd sterk.
- Voor Bultmann is het mythologische wereldbeeld achter de nieuw-testamentische geschriften de hermeneutische sleutel. Wat in ons moderne wereldbeeld niet kan en in het Nieuwe Testament wel wordt beschreven als gebeurtenis, kan nooit een feit zijn. Ook dit beperkt de blik op de tekst, het feit dat hij nauwelijks op de perikoop ingaat bevestigt dit. Wat moet je met zo'n gedeelte waarin de argumentatie is gebaseerd op verschijningen in tijd en ruimte van de levende Christus?
- Voor Lüdemann is historische kritiek en dieptepsychologie de bril waardoor hij kijkt naar de teksten. Het sterven van Jezus aan het kruis is een historisch feit. Daarnaast kan de opwekking van Christus volgens hem onmogelijk een historisch feit zijn. Het geloof in de opwekking van Christus is ontstaan door visioenen. Maar verklaren deze visioenen de verschijningsverhalen zoals zij later in de evangeliën verteld worden?
- Voor Crüsemann is de opwekking van Christus in het Nieuwe Testament onmogelijk te begrijpen zonder het Oude Testament. Daar ben ik het mee eens. Maar met deze hermeneutisch blik keert hij wat Paulus zegt in de perikoop, wat mij betreft onterecht, om.

Beantwoording van deelvraag 7

Hieronder volgt mijn beantwoording van deelvraag 7.

Deelvraag 7:

In hoeverre kunnen de bijdragen van Barth, Bultmann, Lüdemann en Crüsemann aangaande ἀνάστασις νεκρῶν mijn eigen visie scherpener zodat ik een bijdrage kan leveren aan de actuele discussie?

Hun uiteenlopende bijdragen laten mij zien waar het in de discussie over ἀνάστασις νεκρῶν spannend wordt en waar de beslissingen vallen. Kijk je met een blik van 'de absolute vreemdheid van de openbaring' zoals Karl Barth dan is er geen probleem. God is Góð en daarin zo anders dan wij als beperkte mensen, dat doden opwekken voor God geen probleem zal zijn. Kijk je meer met het wereldbeeld van de verlichting (Bultmann) of reageer je vanuit de historische kritiek (Lüdemann) vind je de opwekking van Jezus en ook ἀνάστασις νεκρῶν ongeloofwaardig omdat dit niet pas in jouw wereldbeeld. Ook het godsconcept speelt hier een rol. Als het Oude Testament de sleutel voor het Nieuwe Testament is (Crüsemann) is er altijd het risico een tekst iets te laten zeggen wat er niet staat. Kortom: het viertal helpt mij vooral doordat zij laten zien hoe nauw het luistert en wat er allemaal mis kan gaan.

Positiebepaling

Nu is het tijd mijn positie te bepalen. Ik begin met een citaat van Christopher Bryan.

If the experience of the first Christians was the kind of experience that Bultmann, Borg, Sawicki, and Crossan suggest—visionary and internal, simply the conversion of their hearts to God’s truth and the real meaning of Jesus’ life and death—then why on earth did they not say so? The language to describe such experiences was clearly available, so why did the first Christians not use it? Why did they choose instead to use the language of resurrection, (...), and whose use here was therefore *inviting* misunderstanding of experiences that would, in fact, have been perfectly acceptable to many in the ancient world who found “resurrection” ridiculous?¹

Ik ben het met Lüdemann en Bryan eens dat je moet zoeken naar de beste hypothese die verklaart waarom de teksten zijn zoals ze zijn. Zo kom je uit bij de hypothese die de tekst, zoals deze is, het best verklaart.² Als Lüdemann deze methode toepast op de opwekkingsverhalen in de evangeliën komt hij op de verklaring dat ‘de leerlingen visioenen hebben gehad’. Hij stelt vast dat dit vanuit de dieptepsychologie goed verklaarbaar is. Er zijn zeer veel getuigenissen van mensen die hun dierbaren na de dood zijn ‘tegengekomen’ en door hen bemoedigd werden. Dat is waar. Maar ik heb nog nooit een verklaring gelezen van mensen die deze ervaring had gehad en vervolgens gingen verkondigen dat hun geliefde ‘was opgewekt uit de dood’. Mijn punt is dat in de evangeliën, de leerlingen dit over Jezus nadat hij hen is verschenen, nu juist wel beweren. Voor mij verklaart het model dat Lüdemann biedt daarom niet afdoende wat deze teksten zelf over Jezus beweren. Om dit te verduidelijken, maak ik een klein ‘wetenschapsfilosofisch uitstapje’.

De logisch empiristen uit het begin van de vorige eeuw gingen uit van het *verificatiecriterium*.

Volgens dit criterium bestaat de betekenis van een uitspraak uit zijn methode van verificatie; dit wil zeggen, we weten wat een uitspraak betekent wanneer we een methode kunnen aangeven om te beslissen of hij waar of onwaar is, bijvoorbeeld via een experiment of observatie. (...). Metafysische uitspraken zijn empirisch niet verifieerbaar en dus betekenisloos.³

Dit verificatiecriterium is in de loop van de jaren dertig van de vorige eeuw vervangen door het criterium van *confirmatie*: de mate waarin een theorie door gedane observaties wordt bevestigd maakt deze theorie aannemelijk.⁴ Maar het wetenschapsfilosofische debat is niet gestopt bij de logisch empiristen. Karl Popper (1902-1994) wijst metafysische uitspraken niet bij voorbaat af als onverifieerbaar en dus betekenisloos. Deze uitspraken zijn, net als ‘echte’ wetenschappelijke uitspraken, inderdaad niet verifieerbaar maar wel *falsifieerbaar*. Elke theorie moet, volgens Popper, zodanig geformuleerd zijn dat zij door de ervaring kan worden weerlegd en kan worden verbeterd in het licht van die ervaring.⁵

Echte wetenschappelijke kennis wordt gekenmerkt door haar feilbaarheid, en door het feit dat ze zich systematisch blootstelt aan pogingen tot weerlegging. Echte wetenschap kenmerkt zich door haar openheid voor *kritiek*.⁶

De uitspraak dat ‘Jezus is opgewekt en is verschenen aan zijn leerlingen’, is een metafysische. Volgens Popper zou je op deze uitspraak dus moeten kunnen weerleggen door ervaring of sterker kunnen maken in het licht van die ervaring. Weerlegging ligt voor de hand, onze ervaring is immers dat doden niet worden opgewekt. Maar als verklaringsmodel voor de evangeliëverhalen beantwoordt de daadwerkelijke opwekking van Jezus als enige de vraag waarom Jezus’ leerlingen gingen verkondigen

¹ Bryan, *Resurrection*, 169-70. Vgl. 348 voetnoot 54. Bryan zegt eigenlijk: ‘als hun ervaring A was, waarom zeggen zij dan B?’ De premisse is hier: ‘als zij A hebben ervaren kunnen ze niet B zeggen.’

² Bryan, *Resurrection*, 163.

³ Michiel Leezenberg, Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2001), 58.

⁴ Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 58.

⁵ Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 69.

⁶ Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 69.

dat hij was opgewekt. De andere verklaring modellen beantwoorden juist deze vraag niet.¹ Anders gezegd; de theorie dat Jezus daadwerkelijk is opgewekt en aan zijn leerlingen is verschenen heeft, wat mij betreft, een hogere *corroboratiegraad* dan de andere theoriën over wat er na Jezus' sterven gebeurd zou zijn.² Daardoor wordt deze theorie dus meer aannemelijk.

De evangelieverhalen spreken van aanvankelijk ongeloof bij hen die de opgewekte Jezus ontmoetten. Natuurlijk het zijn allemaal *verhalen* die in de loop der tijd steeds langer worden en waar mogelijk ook van alles bij gefantaseerd is.³ Maar feit blijft: telkens wordt verteld dat mensen iets is overkomen wat zij niet verwacht hadden en waar zij met 'het ongeloof nog in hun lijf' wel over *moesten* gaan vertellen. Niet omdat ze een visioen kregen maar omdat zij echt hun vriend, die gestorven was, weer tegenkwamen op een bepaald moment en op een bepaalde plaats. Ook Paulus was niet gek. Het hele betoog in de behandelde perikoop baseert hij op zo'n ontmoeting met de aan hem verschenen opgewekte Jezus.

Ten slotte is er nog iets.

God is Gód zegt Karl Barth en dat vind ik ook. Ik wil dit niet als smoes gebruiken om niet zelf na te hoeven denken. Maar stel dat dit klopt, dan kan Hij toch ook Jezus wel opwekken uit de dood en dan hoeft de dood toch niet het laatste woord te hebben?

6. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

6.1 SAMENVATTING

Hieronder vat ik samen waar het in 1 Kor. 15:12-19 om gaat.

¹ Christopher Bryan stelt dat de geen van de vijf echt werken. 'The three former-deceit, deception, or resuscitation-are ridiculous; the two latter-hallucination or veridical vision-do not account for the data.' Vgl. Bryan, *Resurrection*, 171-2.

² Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 79. "(...)Popper spreekt van de *corroboratiegraad*, ofwel de mate waarin een theorie tot dusverre toetsing heeft doorstaan." Natuurlijk is dit mijn persoonlijke bewering. Een ander zal die 'hogere corroboratiegraad' niet zien en kiezen voor een ander verklaring model. Dit is onvermijdelijk bij dit soort metafysische uitspraken.

³ Interessant is de reactie van Rudolf Bultmann op de vraag of het voldoende is het hele heilsgebeuren slechts te baseren op het objectieve historische feit van de kruisiging, of dat er ook een historische opstanding (als harde kern van alle later bedachte mythes eromheen; AW) voor nodig is (1 Kor. 15:14). Bultmann vond dit

"not only fair and perceptive, but also touches upon points that are really problematic and must be cleared up in future discussion." Bryan, *Resurrection*, 348-9. Het citaat van Bultmann komt uit: John Macquarrie, *An Existential Theology: A Comparison of Heidegger and Bultmann* (London: SCM, 1955), 186-7.

Geloof in ἀνάστασις νεκρῶν was voor de joodse en de Grieks-hellenistische lezers van Paulus' brief veel minder vreemd dan vaak wordt aangenomen. In 1 Kor. 15:12-19 verdedigt Paulus de ἀνάστασις νεκρῶν, de opstanding van gestorven christenen aan het einde der tijden op de dag des oordeels, tegenover opponenten die deze ontkennen. Paulus maakt voor deze verdediging gebruik van een gemeenschappelijke grond die hij deelt met zijn opponenten. De kern van deze gedeelde belijdenis is dat Christus is gestorven, begraven, opgewekt, leeft en is verschenen. Paulus ziet 'Jezus leeft en is verschenen' als een gebeurtenis die heeft plaatsgevonden in ruimte en tijd.

Op basis van deze gedeelde belijdenis laat Paulus met een retorisch betoog zien dat bij het ontkennen van de ἀνάστασις νεκρῶν ook de opwekking van Christus ontkend moet worden. De gevolgen van deze ontkenning zijn desastreus voor Paulus en zijn lezers: hun geloof wordt leeg, zij blijven in hun zonden en zullen uiteindelijk vergaan. Gelovigen die in dit leven op Christus alleen hopen zijn dan zelfs meer te beklagen dan ongelovigen die niet hopen op Christus. De gelovigen hopen dan immers op iets dat een illusie blijkt te zijn.

6.2 BEANTWOORDING VAN DE HOOFDVRAAG

Hieronder beantwoord ik de hoofdvraag.

Hoofdvraag:

Hoe kan dat wat er in 1 Kor. 15:12-19 door Paulus gesteld wordt over ἀνάστασις νεκρῶν in de éénnentwintigste eeuw bijdragen aan een theologisch verantwoorde reflectie, als het gaat om de verschillende visies die er zijn over een mogelijk leven na de dood?

Paulus' opvattingen over ἀνάστασις νεκρῶν zijn grotendeels bepaald door de context waarbinnen hij leefde. Paulus stond in de joods-apocalyptische traditie; voor hem was ἀνάστασις νεκρῶν geen vreemd fenomeen. De verschijning van de opgewekte Jezus aan Paulus zelf was voor hem een bevestiging van het feit van de ἀνάστασις νεκρῶν aan het 'eind der tijden'. Paulus verwachtte dat dit einde zeer spoedig zou komen met de komst van de verhoogde Christus. Dat einde is toen niet gekomen en het zal niet op die manier komen.¹ Toch meen ik dat wat Paulus in 1 kor. 15:12-19 verdedigt nog wel degelijk iets bij te dragen heeft aan een theologisch verantwoorde reflectie. Ik noem enkele punten, alle voortvloeiend uit mijn onderzoek.

- Christus is opgewekt, dus is er ἀνάστασις νεκρῶν is het punt dat Paulus maakt. Beide zaken zijn niet te bewijzen. Maar de verbinding tussen beide opstandingen, die Paulus in de perikoop maakt, is logisch. Dat gold toen en dat geldt nu.
- Paulus' ervaring met de opgewekte en aan hem verschenen Christus heeft bij hem het geloof gewekt dat de dood niet het laatste woord heeft, maar dat de dood als laatste vijand, ooit overwonnen zal worden. Het geloof dat Jezus werkelijk is opgewekt maakt het geloof dat de dood door deze opwekking werkelijk overwonnen is minder vreemd dan het lijkt.
- Natuurwetenschappelijk gezien zijn ἀνάστασις νεκρῶν en de feitelijke opwekking van Jezus uit de dood onmogelijk. Ik heb verdedigd waarom ik de daadwerkelijke opwekking van Jezus 'de betere hypothese' vind om de latere verschijningsverhalen in de evangeliën te verklaren. Als ik dan terugga naar de verbinding die Paulus in de perikoop legt tussen de opwekking van Christus en de ἀνάστασις νεκρῶν, zou ik niet weten waarom dit laatste ook niet geloofd zou kunnen worden.

Om kort te gaan zou wat Paulus in de perikoop beweert mensen in de éénnentwintigste eeuw duidelijk kunnen maken dat geloven in ἀνάστασις νεκρῶν niet per definitie irrationeel is.

6.3 CONCLUSIES

¹ Paulus drukte zich uit in beelden die bepaald waren door de tijd waarin hij leefde. Dit betekent overigens niet dat er onder deze soms fictieve beelden geen 'non fictie' kern kan zitten. Dat is wat ik verdedig in deze thesis.

Hieronder volgen mijn slotconclusies.

- Binnen zowel het joodse als het Grieks-hellenistische denken van 200 v. Chr. tot 100 n.Chr. waren verschillende opvattingen over ἀνάστασις νεκρῶν. Deze opvattingen konden onderling erg verschillen. Maar je kunt niet stellen dat binnen het joodse denken deze opstanding louter als lichamelijk werd gezien en dat men lichamelijke opstanding binnen het Grieks-hellenistische denken onzin vond. Het idee dat de door Paulus verdedigde ἀνάστασις νεκρῶν in de gemeente van Korinthe bij voorbaat als absurd werd beschouwd is een misvatting.
- Voor Paulus is Jezus na zijn dood verschenen in tijd en ruimte en leeft Hij.
- Paulus ziet de ἀνάστασις νεκρῶν als de eschatologische opstanding van christenen (met een veranderd lichaam) aan het eind der tijden.
- Ik zie de opwekking van Jezus uit de dood en zijn verschijnen aan zijn leerlingen in tijd en ruimte als de beste verklaring voor het ontstaan van de latere Paasverhalen in de evangeliën.
- Op grond van de vorige conclusie lijkt mij de 'natuurwetenschappelijke onmogelijkheid' van een ἀνάστασις νεκρῶν dan ook het probleem niet meer.

7. EVALUATIE VAN HET ONDERZOEK EN DE GEVOLGDE METHODE

In dit hoofdstuk geef ik een evaluatie van het onderzoek en de gevolgde methode.

Door literatuuronderzoek heb ik gezocht naar de bijdrage van 1 Kor. 15:12-19 aan een theologisch verantwoorde reflectie als het gaat om verschillende visies over een mogelijk leven na de dood.

Vooraf wist ik al dat mijn conclusies niet veel meer dan hypothesen konden worden. Nu, aan het eind

van de thesis, herhaal ik dit nog maar eens: ook als ik iets stellig beweer in deze thesis, het is slechts hypothetisch. Ik hoop echter wel kwaliteit geleverd te hebben. Ik heb grondig gezocht naar 'de beste hypothese'. Natuurlijk zit ik dan direct weer in de discussie, want wat voor mij 'de beste' is hoeft dat voor een ander niet te zijn. Het oordeel over de kwaliteit van het door mij gevoerde gesprek met de verschillende auteurs laat ik graag over aan de lezer. De criteria die bij dit oordeel gehanteerd moeten worden zijn helder.

De eerste vraag is of ik op een wetenschappelijk verantwoorde manier met de literatuur heb gebruikt. De tweede vraag is of mijn conclusies logisch voortvloeien uit mijn betoog.

Voor mezelf stel ik als derde criterium: vind een niet gelovige wat ik uiteindelijk beweer ergens op slaan of veegt deze het zo van tafel?

De eerste twee vragen mogen mijn begeleiders beantwoorden. De laatste vraag is voor mijn kinderen.

NAWOORD

Ik wil Jan Krans, mijn eerste begeleider, bedanken voor zijn vele feedback. Jan, je hebt het mij bepaald niet gemakkelijk gemaakt, soms verloor ik bijna de moed maar uiteindelijk heb ik heel veel van je geleerd.

Ook Klaas Spronk, mijn tweede begeleider en beoordelaar wil ik bedanken. Hoewel jij pas in beeld kwam bij de laatste versie heb ik veel aan jouw feedback gehad. Ik denk dat mijn thesis hierdoor 'beter' is geworden.

Door de doelen die ik mijzelf vooraf gesteld had is deze thesis ook een persoonlijk document geworden.

Eén van mijn doelen was een aantal theologische knopen doorhakken. In de conclusies is te lezen dat ik dat gedaan heb.

Een ander doel was mijn vader gedenken, dat heb ik gedaan door de thesis aan hem op te dragen. Ik weet dat hij trots op mij geweest zal zijn (en is...).

Ik begon de thesis met Stef Bos. Ik eindig de thesis met Harrie Jekkers.

'Doodgaan, dat is wel het laatste wat ik doe', zong hij ooit. Na het schrijven van deze thesis vraag ik: 'Beste Harrie weet je dit wel zeker?'

LITERATUUR

Barth, K., *Die Auferstehung der Toten. Eine akademische Vorlesung über 1 Kor. 15*, München: Raifer Verlag, 1926.

Bauer, W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, revised and edited by F.W. Danker; Chicago and London: The University of Chicago Press, 3rd ed. 2000 (BDAG).

Beek, A. van de, *Van Kant tot Kuitert, de belangrijkste theologen uit de 19^e en 20^e eeuw*, Kampen: Kok, 2006.

Blanco, C., *Why Resurrection? An Introduction to the Belief in the Afterlife in Judaism and Christianity*, Cambridge: Lutterworth, 2011.

Bommarius, A., *Fand die Auferstehung wirklich statt? Eine Diskussion mit Gerd Lüdemann*, Düsseldorf en Bonn: Parega Verlag, 1995.

Bryan, C., *The Resurrection of the Messiah*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2011.

Bultmann, R., *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen: Mohr, 7. Auflage 1977.

Crüsemann, F., *Das Alte Testament als Wahrheitsraum des Neuen: Die neue Sicht der christlichen Bibel*, Gütersloh: Gütersloher Verlag, 2011.

Endsjø, D. Ø., *Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity*, New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Eriksson, A., *Traditions as Rhetorical Proof: Pauline Argumentation in 1 Corinthians*, ConBNT29, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1998.

Fee, Gordon D., *The First Epistle to the Corinthians*, The New International Commentary on the New Testament, Grand Rapids: Eerdmans, 2014.

Fitzmyer, Joseph A., *First Corinthians: A New Translation with Introduction and Commentary*, Anchor Yale Bible 32; New Haven: Yale University Press, 2008.

Hays, Richard B., 'Christ Died for the Ungodly: Narrative Soteriology in Paul?', *Horizons in Biblical Theology* 26 pp. 48-68, 2004.

Lapide, P., *Auferstehung: Ein jüdisches Glaubensbekenntnis*, Stuttgart: Kösel, 1977.

Leezenberg, M., G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2001.

Lüdemann, G., *Die Auferstehung Jesu: Historie, Erfahrung, Theologie*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.

Nederlandse Bijbels

De Statenvertaling 1618/1619, de NBG-vertaling 1951, de Willibrord-Vertaling 1978, de Nieuwe Bijbelvertaling 2004 en de Bijbel in gewone Taal 2014.

Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, Münster: Institut für Neutestamentliche Textforschung/ Deutsche Bibelgesellschaft, 2012 (NA²⁸).

Oyen, G. van, T. Shepherd, (eds.), *Resurrection of the Dead. Biblical Traditions in Dialogue*, BEThL 249; Louvain: Peeters, 2012.

Russell, D.S. *Tussen Maleachi en Mattheüs. Wat de Dode Zee-rollen onthulden over de periode tussen het Oude en Nieuwe Testament*, Katwijk aan Zee: Servire B.V. 2e druk 1982.

Schneider, S., *Auferstehen. Eine neue Deutung van 1 Kor 15*, Würzburg: Echter Verlag, 2005.

Schrage, W., *Der erste Brief an die Korinther*, Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament 4. Teilband 1Kor 15, 1-16,24; Düsseldorf, Neukirchener: Benziger Verlag en Neukirchener Verlag, 2001.

Sellin, G., *Der Streit um die Auferstehung der Toten. Eine religionsgeschichtliche und exegetische Untersuchung van 1 Korinther 15*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

Setzer, C., *Resurrection of the Body in Early Judaism and Early Christianity: Doctrine, Community, and Self-Definition*, Leiden, Boston: Brill, 2004.

Siebenthal, H. von, *Griechische Grammatik zum Neuen Testament. Neubearbeitung und Erweiterung der Grammatik Hoffmann / von Siebentahl*, Gießen: Brunnen Verlag, 2011.

Soards, M. L., *1 Corinthians*, New International Biblical Commentary, New Testament series; Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 2004.

Spronk, K., *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*. Alter Orient und Altes Testament 219, Neukirchener: Neukirchen-Vluyn, 1986.

Thiselton, A. C., *The First Epistle to the Corinthians: A Commentary on the Greek Text*, NIGTC, Grand Rapids: Eerdmans, 2000.

Wallace, D.B., *Greek Grammar Beyond the Basics; an Exegetical Syntax of the New Testament*, Grand Rapids: Zondervan, 1996.

Watson, D.F., "Paul's Rhetorical Strategy in 1 Cor 15", in S.E. Porter en T.H. Olbricht (eds.), *Rhetoric and the New Testament*, pp. 231-49, JSNTSS 90 Sheffield Academic Press, 1993.

Wright, N.T., *The Resurrection of the Son of God*, Christian Origins and the Question of God 3; Minneapolis: Fortress, 2003.

Zeller, D., *Der erste Brief an die Korinther übersetzt und erklärt*, Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament 5. Teilband; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.

BIJLAGE: VIJF NEDERLANDSE VERTALINGEN

Vers	Statenvertaling	NBG-vertaling	Willibrord- vertaling	NBV-vertaling	Bijbel in Gewone Taal
------	-----------------	---------------	--------------------------	---------------	--------------------------

12	Indien nu Christus gepredikt wordt, dat Hij uit de doden opgewekt is. Hoe zeggen sommigen onder u, dat er geen opstanding der doden is?	Indien nu van Christus gepredikt wordt, dat Hij uit de doden is opgewekt Hoe komen sommigen onder u ertoe te zeggen, dat er geen opstanding der doden is?	En als wij verkondigen dat Christus uit de doden is opgestaan Hoe kunnen dan sommigen onder u beweren, dat er geen opstanding van de doden bestaat?	Maar wanneer nu over Christus wordt verkondigd dat hij uit de dood is opgewekt. Hoe kunnen sommigen van u dan zeggen dat de doden niet zullen opstaan?	Jezus Christus is opgestaan uit de dood. Dat is het goede nieuws! Toch geloven sommigen van jullie niet dat alle mensen zullen opstaan uit de dood.
13	En indien er geen opstanding der doden is, zo is Christus ook niet opgewekt.	Indien er geen opstanding der doden is, dan is ook Christus niet opgewekt.	Als er geen opstanding van de doden bestaat, is ook Christus niet verrezen.	Als de doden niet opstaan, is ook Christus niet opgewekt;	Stel dat zij gelijk hebben. Stel dat de mensen niet zullen opstaan uit de dood. Dan kan Christus toch ook niet opgestaan zijn?
14	En indien Christus niet opgewekt is, zo is dan onze prediking ijdel, en ijdel ook uw geloof;	En indien Christus niet is opgewekt, dan is immers onze prediking zonder inhoud, en zonder inhoud is ook uw geloof.	En wanneer Christus niet is verrezen, is onze prediking zonder inhoud en uw geloof eveneens	en als Christus niet is opgewekt, is onze prediking zonder inhoud en uw geloof zinloos	Maar als Christus niet opgestaan is, dan is alles wat wij vertellen onzin. Dan is ook het hele geloof zinloos.
15	En zo worden wij ook bevonden valse getuigen Gods; want wij hebben van God getuigd, dat Hij Christus opgewekt heeft, Dien Hij niet heeft opgewekt, zo namelijk de doden niet opgewekt worden.	Dan blijken wij ook valse getuigen van God te zijn, want dan hebben wij tegen God in getuigd, dat Hij de Christus opgewekt heeft, die Hij toch niet heeft opgewekt, indien er geen doden opgewekt worden.	Dan volgt zelfs dat wij over God een vals getuigenis hebben afgelegd; want dan hebben wij tegen God in getuigd dat Hij Christus ten leven heeft gewekt wat Hij niet gedaan heeft, indien, zoals zij beweren, de doden niet verrijzen.	Dan blijkt dat wij als getuigen van God over hem hebben gelogen, omdat wij verklaard hebben dat hij Christus heeft opgewekt -want als er geen doden worden opgewekt, dan kan hij dat niet hebben gedaan.	En dan hebben wij als apostelen leugens verteld over God! Want als de mensen niet zullen opstaan, heeft God natuurlijk ook Christus niet laten opstaan. En dan zijn wij leugenaars. Want wij hebben gezegd dat God Christus wel heeft laten opstaan uit de dood.
16	Want indien de doden niet opgewekt worden, zo is ook Christus niet opgewekt.	Immers, indien er geen doden opgewekt worden, dan is Christus ook niet opgewekt	Want als de doden niet verrijzen, is ook Christus niet verrezen.	Wanneer de doden niet worden opgewekt, is ook Christus niet opgewekt.	Ik zeg het nog maar een keer. Stel dat de mensen niet zullen opstaan uit de dood. Dan kan Christus toch ook niet opgestaan zijn?
17-18	En indien Christus niet opgewekt is, zo	en indien Christus niet is opgewekt dan is uw geloof	en als Christus niet is verrezen, is uw geloof	Maar als Christus niet is opgewekt, is uw	Maar als Christus niet opgestaan is, dan is ons geloof

	is uw geloof tevergeefs, zo zijt gij nog in uw zonden (18) Zo zijn dan ook verloren, die in Christus ontslapen zijn.	zonder vrucht, dan zijt gij nog in uw zonden (18) Dan zijn ook zij, die in Christus ontslapen zijn, verloren.	waardeloos en zijt gij nog in uw zonden. (18) Dan zijn ook zij die in Christus ontslapen zijn verloren.	geloof nutteloos, bent u nog een gevangene van uw zonden. (18) en worden de doden die Christus toebehoren niet gered.	waardeloos. Dan zijn we nog steeds zondige mensen. (18) En dan is er geen enkele hoop meer voor de christenen die al gestorven zijn.
19	Indien wij alleenlijk in dit leven op Christus zijn hopende, zo zijn wij de ellendigste van alle mensen.	Indien wij alleen voor dit leven onze hoop op Christus gebouwd hebben, zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen.	Indien wij enkel voor dit leven onze hoop op Christus hebben gevestigd, zijn wij de beklagenswaardigste van alle mensen	Als wij alleen voor dit leven op Christus hopen, zijn wij de beklagenswaardigste mensen die er zijn	Als ons geloof in Christus alleen maar belangrijk zou zijn voor ons aardse leven, dan is het zinloos. Wat zou dat treurig zijn! Dan zouden alle mensen medelijden met ons moeten hebben.